

บทที่ 2

ทรรศนะเรื่องโมกษะในคัมภีร์อุปนิษัท

1. ความหมายของโมกษะ

ตามรูปศัพท์ คำว่า โมกษะ (Mokṣa) มาจากรากศัพท์ว่า มุจ (Muc) แปลว่า การหลุดพ้นปล่อยไป ไม่ถูกสกัดกั้น การปลดปล่อย มีความหมายว่า การทำตัวเราให้เป็นอิสระ การช่วยตัวเองให้เป็นอิสระ ความเป็นอิสระ (V.S.Apte 1965 : 773-774 ; ไพฑูรย์ พัฒนยิ่งใหญ่ 2530 : 45)

คัมภีร์อุปนิษัทอธิบายทรรศนะเรื่องโมกษะหรือชีวิตที่เป็นอมตะ โดยอาศัยความจริงที่ว่า ชีวิตมนุษย์ที่มีอยู่ในแต่ละบุคคลมีแก่นแท้เพียงหนึ่งเดียวคือ ปรมาตม (Universal Self) มนุษย์สามารถฉีกผ่านของการแบ่งแยกสรรพสิ่งออกเป็นอย่างต่าง ๆ และรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตนเองและความเป็นสิ่งเดียวกันของสรรพสิ่ง

ในคัมภีร์ฤคเวท (Rg Veda) จุดมุ่งหมายสูงสุด คือ การมีอายุยืนยาวบนโลกและชีวิตในโลกสวรรค์ร่วมกับเทพเจ้าทั้งหลายในคัมภีร์พราหมณะ บุคคลผู้ทำพิธีกรรมจะได้รับรางวัลคือการเข้าไปอยู่ร่วมกับเทพเจ้าทั้งหลาย (S.Radhakrishnan 1974 : 117) ต่อมาเมื่อแนวคิดเรื่องพुरुหมนุได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลาย เทพเจ้าทั้งหลายจึงกลายเป็นเพียงส่วนหนึ่งของพुरुหมนุ เมื่อพुरुหมนุและอาตมนุเป็นสิ่งเดียวกัน จุดหมายสูงสุด จึงเปลี่ยนมาเป็นความเป็นหนึ่งเดียวกับอาตมนุ (Unity with the Self) ดังนั้น ทรรศนะเรื่องโมกษะ จึงหมายถึงสภาวะของการเป็นหนึ่งเดียว เป็นนิรันดร์กับปรมาตม (Highest Self) หรือ พुरुหมนุ

คังกราจารย์ กล่าวว่า โมกษะ มีสภาวะเป็นอันเดียวกับพुरुหมนุ สภาวะของโมกษะเป็นสภาวะที่อยู่เหนือการเจริญและการเสื่อมของสังสารวัฏ อยู่เหนือการเกิดและการตาย เป็นสภาวะที่ไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ไม่มีชีวิตมุนและโลก เป็นสภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นหนึ่งเดียว (สุนทร ณ รัชชี 2536 : 342)

โมกษะ จึงเป็นความจริงสูงสุด (Absolutely Real) เป็นสภาวะที่ไม่เปลี่ยนรูป เป็นอมตะกระจายอยู่ทั่วไป เหมือนอากาศ พ้นจากการเปลี่ยนแปลงทั้งหมด หมดความข้องใจ ไม่ขึ้นอยู่กับสิ่งใด ๆ เป็นสภาวะที่อาตมนุรู้แจ้งตัวมันเอง อยู่เหนือกรรมดีและกรรมชั่ว ไม่มีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นสภาวะที่ไม่มีรูปร่าง กล่าวอีกนัยหนึ่ง ตัวพुरुหมนุก็คือโมกษะหรือความหลุดพ้น เป็นธรรมชาติของพुरुหมนุ เป็นสิ่งที่เป็นอมตะ และบริสุทธิ์ กล่าวคือ โมกษะก็คือตัวของพुरुหมนุนั่นเอง เป็นสิ่งสูงสุดอยู่เหนือทุกสิ่ง และมีอยู่ในทุกสิ่ง ไม่เคยเปลี่ยนแปลง โมกษะ

จึงไม่ใช่ความรู้เกี่ยวกับสิ่งสูงสุด แต่เป็นสิ่งที่สูงส่งนั่นเอง

รามานุชะ กล่าวว่า โลกษะ คือการที่อาตมบุหลุดพ้นจากการผูกพันยึดติดกับร่างกาย ซึ่งเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ทั้งหมด เมื่ออาตมบุรู้แจ้งตัวมันเองว่า เป็นสิ่งเดียวกับพรหมแล้วก็จะหมดความยึดมั่นกับความคิดที่ว่า มันเป็นสิ่งเดียวกับร่างกาย การหลุดพ้นจากความคิดเช่นนั้น เรียกได้ว่า การบรรลุโลกษะ ดังนั้น สภาวะของอาตมบุที่บรรลุโลกษะแล้วจึงมีสภาพเหมือนพรหมบุ แต่ไม่ใช่สิ่งเดียวกันกับพรหมบุ คือมีความบริสุทธิ์ ปราศจากมลทินใด ๆ และจะไม่กลับเข้าไปสู่ร่างกายใด ๆ อีก (อดิศักดิ์ ทองบุญ 2532 : 303)

ชทูนาถ สินห์ ได้กล่าวถึงความหมายของโลกษะไว้ว่า โลกษะ คือ ธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมบุ เป็นสิ่งที่นิรันดร์ ถูกปิดบังเพราะอวิชชา เมื่ออวิชชาถูกกำจัดออกไปด้วยวิद्या โลกษะย่อมถูกรู้แจ้ง มันคือชีวิตที่เป็นนิรันดร์และสูงสุด เป็นสภาวะที่มีอยู่ในเนื้อแท้ของอาตมบุหรือพรหมบุ (Jadunath Sinha 1952 : 578)

โลกษะ หรือการหลุดพ้น จึงหมายถึงธรรมชาติหรือสภาวะที่เป็นอมตะของอาตมบุของแต่ละบุคคล เป็นการรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมบุ ไม่ใช่เป็นการรู้อย่างอื่น เป็นการค้นพบความจริง ซึ่งมีอยู่มานานแล้วและไม่เคยเปลี่ยนแปลง โลกษะเป็นสิ่งที่บุคคลจะบรรลุได้โดยการดับอวิชชาหรือความเห็นผิด ไม่ใช่โดยการเปลี่ยนแปลงสิ่งต่าง ๆ เป็นสภาวะที่อาตมบุของแต่ละบุคคล (ชีวาตมบุ) รู้แจ้งความจริงที่ว่ามันเป็นสิ่งเดียวกันกับพรหมบุ โลกษะหรือความหลุดพ้น จึงเป็นการยอมรับสิ่งที่เป็นอมตะที่มีอยู่แล้ว แต่ถูกปิดบังไว้โดยอวิชชา ดังข้อความที่ปรากฏในอุปนิษิตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"ส โย ห ไว ตตฺรปรมิ พฺรหฺม เวท พฺรหฺม ไมว ภวติ, นาสุยาพฺรหฺม วิต กุเล ภวติ, ตรติ ไศกํ ตรติ ปาปฺมานํ สุหาครฺณญฺโย วิมฺภโต มฺภโต ภวติ (M.U.3.2.9)

บุคคลผู้รู้แจ้งพรหมบุย่อมกลายเป็นพรหมบุ ในตระกูลของเขาไม่มีใครซึ่งไม่รู้พรหมบุจะเกิดอีก เขาย่อมข้ามพ้นความโศก(ทุกข์)และบาปทั้งหลาย เพราะหลุดพ้นจากพันธนาการแห่งใจเขาย่อมเป็นผู้ไม่ตาย

"ยทา สรวะ ปฺรมฺจยฺนเต กามา เย'สฺย หฤทิ สุริตาะ อถ มรตฺโย'มฺภโต ภวตฺยตฺรพฺรหฺม สมศฺนฺเต (Katha 2.3.14)

เมื่อความปรารถนาซึ่งอยู่ในหัวใจของมนุษย์หมดไป เมื่อนั้นบุคคลที่จะต้องตาย ย่อมกลายเป็นอมตะ และเขาย่อมได้บรรลุพรหมบุในโลกนี้เอง

โลกษะ จึงหมายถึง ความเป็นอิสระจากเครื่องพันธนาการให้ติดอยู่ในโลก อวิชชาเป็นเครื่องพันธนาการ ส่วนวิद्याก็คือโลกษะ วิद्या คือ การที่ชีวาตมบุรู้แจ้งตัวมันเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับปรมาตมบุหรือพรหมบุ เป็นการรู้แจ้งภายในถึงอาตมบุ (Spirit) ที่ไม่

สิ้นสุดเป็นอมตะ มีอยู่ทั่วทุกแห่งในจักรวาลและเป็นหนึ่งเดียว โมกษะ คือ การกลายเป็น พุรุษมนุ (พุรุษมณ) โมกษะคือการทำลายความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ เป็นการรู้ถึง อาตมณที่มีอยู่เพียงหนึ่งเดียวในทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นชีวิตที่เป็นอมตะ เป็นสภาวะที่ชีวาตมณและ ปริมาตมณเป็นหนึ่งเดียว เป็นสภาวะที่ปราศจากความรัก เกลียด เข้าใจผิด เศร้าโศกและกลัว ปราศจากบุญและบาป เป็นความบริสุทธิ์สูงสุด จิตและความสุขสูงสุด ดังข้อความที่แสดงใน อุปนิษัตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"ยสตุ สรวาณิ ภูตานยาตมณเยวานุปศยติ, สรวาญเตษุ จาตมานัน ตโต น วิชคุปสเต (Íśa 6)

บุคคลผู้เห็นสิ่งที่มีอยู่ทุกอย่าง (ภูต) ในอาตมณของตนและเห็นอาตมณของตนในสิ่ง ทั้งปวง ย่อมไม่มีความรังเกียจ เพราะผลของการเห็นนั้น

"ยสฺมินฺสรวาณิ ภูตานยาตฺไมวาภูทฺวิชานเต, ตตฺร โก โมหะ กะ โสโก เอกตฺวานุปศยเต (Íśa 7)

เมื่อใดบุคคลรู้ว่า อาตมณ นั้นเองคือสิ่งมีชีวิตทั้งปวง เมื่อนั้นเขาผู้เห็นความเป็นหนึ่ง ในทุกสิ่งทุกอย่าง จะมีความหลงผิดและความทุกข์ใด ๆ เล่า

"ตํ ทุรฺทฺรํ คฺฤณฺณปฺรวิษฺญํ คฺฤหาตีตํ คหฺวเรษฺฐํ ปฺราณมธฺยยาตฺมโยคาธิกเมน เทวํ มตฺวา อีโร หฺรุษโศเกฯ ขทาติ (Kāṭha 1.2.12)

เมื่อทราบโดยการทำสมาธิถึง อาตมณ ในตนว่า เทพผู้เป็นปฐมยากที่จะเห็น ช่อนอยู่ ลึก ถูกตั้งไว้ในถ้ำภายในหัวใจ บุคคลผู้ฉลาดย่อมทิ้งทั้งความสนุกและความโศก (ทุกข์) ไว้เบื้องหลัง

"เอตจฺจรฺตฺวา สมฺปริคุฏฺหย มรฺตฺยะ ปฺรารฺตฺหย ธฺรุมฺยมนฺเมตฺมาปฺย, ส โมทเต โมทนียํ หิ ลพฺฐวา วิวฤตํ สทฺม นจิเกตฺสฺ มนฺเย (Kāṭha 1.2.13)

เมื่อได้อินสิ่งนี้และทราบ (เข้าใจมัน) บุคคลผู้จะต้องตาย จะทิ้งสิ่งที่เป็นแก่นแท้ ออกมา เมื่อไปถึงสิ่งที่ละเอียดอ่อนย่อมมีความยินดี เพราะว่าได้บรรลุถึงแหล่งที่มาของความสุข ข้าพเจ้าทราบว่ ที่อยู่เช่นนั้นได้เปิดกว้างแล้วแก่นจิเกตสฺ

"เอโก วสี สรวาฏานตฺราตฺมา เอกํ พฺยํ พหฺวธา ยะ กโรติ, ตฺมาตฺมสฺตํ เย นุปศฺยन्ติ อีราสฺเตษํ สุขํ ศาสฺวตํ เนตเรษามฺ (Kāṭha 2.2.12)

อาตมณผู้เป็นหนึ่ง ผู้ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่าง ผู้เป็น อาตมณ ภายใน ผู้สร้างรูปหนึ่งเดียว ของตนให้แตกหลาย อีรชนผู้เห็นอาตมณนั้นว่าอยู่ในตน ย่อมได้รับความสุขนิรันดร์ หาใช่บุคคลอื่นไม่

แท้จริง ปราณนี้แหละคือสิ่งซึ่งปรากฏออกมาโดยอาศัยสิ่งมีชีวิตทั้งปวง เมื่อรู้จักเขา(ปราณ) ผู้ฉลาดย่อมไม่พูดถึงสิ่งอื่นใด เขาผู้เล่นอยู่กับอาตมณ สนุกอยู่กับอาตมณ ทำงานไปเป็นผู้ที่ประเสริฐที่สุดในบรรดาผู้พรหมทั้งหลาย

"คตาะ กลาะ ปญจทศ ปรัติษฐา เทวาศจ สรว เว ปรัติเทวตาสู กรมาณิ วิชฺฌานมยศฺจาตมา ปเร'วฺยเย สรว เอถิ ภาวนติ (M.U. 3.2.7)

เลี้ยว 15 เลี้ยว ได้ดำเนินไปสู่ที่รองรับ (ธาตุ) ตามลำดับของมัน และเทพเจ้าทั้งหลายทั้งปวง (อวัยวะในการรับรู้) ก็ไปสู่เทพทั้งหลายที่ตรงกัน การกระทำทั้งหลายและอาตมณที่ประกอบด้วยความรู้ (โลกิยะ) ของบุคคลได้กลายเป็นหนึ่งเดียวในสิ่งซึ่งไม่เปลี่ยนแปลงอันสูงสุด

"ยถา นทฺยะ สฺยณฺทมานะ สมฺพุเร'สฺตมฺ คจฺฉนฺติ นามรูปเ วิหาย, ตถา วิทฺวานนามรูปาทู วิมุกฺตะ ปราตฺปริ ปุรุชฺมโปติ ทิวฺยม (M.U. 3.2.8)

แม่น้ำทั้งหลายย่อมไหลไปรวมในมหาสมุทร โดยทิ้งไปซึ่งชื่อและลักษณะเดิม ฉะนั้น ผู้รู้ ผู้พ้นจากนามและรูป ย่อมเข้าถึงบุรุษผู้เป็นทิพย์ ผู้สูงกว่าสิ่งที่สูงที่สุด ฉะนั้น

"อถาต อาตมฺเทเสวตฺโมวราสฺสตาทาตฺโมปรัชฺฐาทาตฺมา ปศฺจาทาตฺมา ปุรัสฺสาทาตฺมา ทกฺษิณต อาตฺโมตฺตรต อาตฺโมเวทํ สรวฺมิตติ ส วา เอษ เอวํ ปศฺยณฺเนวํ มนฺวาน เอวํ วิชานนฺนาตฺมรติราตฺมกริฑฺธ อาตฺมมิตฺถน อาตฺมานนฺทะ ส สุวราท ภาวติ ตสฺย สรวฺเษ โลเกษุ กามจาโร ภาวติ อถ เยนฺยถาโต วิทฺรณฺยราชนาสฺเต กษฺยฺยโลกา ภาวนติ เตษํ สรวฺเษ โลเกษุ กามจาโร ภาวติ (C.U. 7.25.2)

ต่อไปเป็นคำสอนเรื่องอาตมณ แท้จริงอาตมณอยู่เบื้องล่าง อาตมณอยู่เบื้องบน อาตมณอยู่ข้างหลัง อาตมณอยู่ข้างหน้า อาตมณอยู่ทางใต้ อาตมณอยู่ทางเหนือ แท้จริง อาตมณก็คือทุกสิ่งทุกอย่างในโลก บุคคลผู้เห็นสิ่งนี้ (อาตมณ) ผู้คิดถึงสิ่งนี้ ผู้เข้าใจสิ่งนี้ เขามีความพึงพอใจในอาตมณ...มีความสนุกสนานกับอาตมณ รวมเป็นหนึ่งเดียวกับอาตมณ มีความสุขอยู่กับอาตมณ เขาเป็นอิสระ (แต่เป็นนายของตัวเอง) เขาจะกลายเป็นผู้ไปในทุกโลกได้ตามใจชอบ แต่บุคคลผู้คิดแตกต่างจากนี้ เป็นผู้ที่จะต้องพึ่งคนอื่น พวกเขาเป็นผู้ที่ไม่สามารถจะไปในทุกโลกได้ตามใจชอบ

"อถ ย เอษ สมฺปฺรสาโท' สฺมาจฺฉนฺรีราตฺสมฺตฺถาย ปรั ชฺโยติรูปสมฺปทฺย สฺเวนรูปเณ- ภินฺชปฺทฺยต, เอษ อาตฺเมติ โทวาจิตทฺมฤตฺมภยเมตฺทพฺรหฺเมติ, ตสฺย ห วา เอตฺสย พฺรหฺมโณ นาม สตฺยมิตติ (C.U. 8.3.4)

บัดนี้ สิ่งซึ่งนั่งสงบนี้ เมื่อได้ออกจากร่างกายนี้และเมื่อได้ขึ้นไปถึงแสงสว่างที่อยู่สูงสุด ย่อมปรากฏด้วยรูปที่เป็นของตนเอง เขาคืออาตมณ นั่นเป็นสิ่งไม่ตาย ไม่มีความกลัวนั้นคือพรหมณ แท้จริงชื่อของพรหมณนี้ก็คือสัจจะ (ความจริง)

"พฺรหฺมวิทฺยาปโนติ ปรมฺ, ตเตषา' ภูยฺกตา, สตยํ ชฺญานมนนํ พฺรหฺม, โย เวท นิหิตํ
 คุหาเยํ ปรมเ วโยมนุ โส'ศฺนฺเต สรวานํ กามานํ สท พฺราหฺมณํ วิปฺสฺยเตติ ...(T.U. 2.1)

บุคคลผู้รู้แจ้งพฺรหฺมณฺ ย่อมบรรลุสิ่งสูงสุด เกี่ยวกับความจริงนี้มีคำประกาศว่า พฺรหฺมณฺ
 คือสิ่งที่เป็นจริง (Satyam) คือ ความรู้ (Jñānam) คือ สภาวะที่ไม่สิ้นสุด (Anantam) ผู้ใด
 รู้ว่า พฺรหฺมณฺสถิตอยู่ในที่ลับของหัวใจและในสวรรค์ชั้นสูงสุด บุคคลนั้นย่อมแสวงสิ่งที่ต้องการทุก
 อย่างพร้อมกับพฺรหฺมณฺผู้เป็นผู้รู้

ดังนั้น โลกยะ หรือ การหลุดพ้น จึงไม่ใช่การออกไปจากที่หนึ่งไปสู่อีกที่หนึ่ง การมา
 และการไปจากสภาวะหนึ่งสู่อีกสภาวะหนึ่งจึงไม่ใช่ความหมายของโลกยะ โลกยะไม่ใช่สถานที่
 มีอยู่เป็นส่วนหนึ่ง การดับปมเชือกของอวิชชาที่อยู่ใใจได้นั้นเองเรียกว่า โลกยะหรือการหลุดพ้น
 เป็นอิสระ กล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ โลกยะเป็นสภาวะที่อาตมบุรุษแจ้งสภาวะที่แท้จริงของมันเป็น
 ว่าเป็นสิ่งเดียวกับพฺรหฺมณฺ เมื่อใดที่ อาตมบุรุษแจ้งความจริงอันนั้น (อาตมบุรุษเป็นอันเดียวกันกับ
 พฺรหฺมณฺ) เมื่อนั้นแหละที่เรียกว่า โลกยะ หรือ การหลุดพ้น ดังข้อความที่กล่าวไว้ในอุปนิษत्
 ดังต่อไปนี้

"อาตฺมานํ เจทฺวิชานียาทยมสมิติ ปฺรุษะ กิมิจฺจนฺกสฺย กามาย ศรีรมนุสฺสวเรต
 (B.U.4.4.12)

ถ้าบุคคลรู้แจ้งอาตมบุรุษว่า ฉันเป็นสิ่งนี้ แล้วเขาจะทนทุกข์อยู่ในร่างกายนี้โดยหวังสิ่งใด
 เพื่อต้องการอะไร

"ยสฺยฺยานุวิตตะ ปฺรติพุทฺธ อาตฺมาสมินุสฺสเทหฺเย คหเน ปฺรวิญฺญะ ส วิตุวถฺต, ส หิ
 สรวสฺย กรฺตฺตา, ตสฺย โลกะ ส อู โลก เหว (B.U. 4.4.13)

ผู้ใดก็ตามที่ได้พบและรู้แจ้งว่าอาตมบุรุษนี้อยู่ในสถานที่อันไม่สามารถเข้าถึงได้อัน
 เป็นอันตราย (ร่างกาย) เขาก็คือผู้สร้างจักรวาลนั่นเอง เพราะเขาเป็นผู้สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง
 โลกเป็นของเขาและเขานั้นแหละคือโลก

โลกยะจึงเป็นสภาวะที่จะรู้แจ้งได้ แม้ชีวิตมุนจะยังอาศัยร่างกายนี้อยู่ บุคคลผู้ไม่รู้
 ความจริงย่อมตกอยู่ในอวิชชาและต้องเวียนเกิดเวียนตายอีก บุคคลผู้รู้แจ้งพฺรหฺมณฺจึงเป็นผู้ไม่
 เกิดไม่ตาย หรือเป็นอมตะซึ่งก็คือได้บรรลุโลกยะนั่นเอง ดังข้อความที่ว่า

"ยโทยตฺมานุปศฺยตฺยาตฺมานํ เทวมนฺยสา, อีสานํ ภูตภวฺยสฺย, น ตโต วิชฺคุปฺสเต
 (B.U.4.4.15)

ถ้าบุคคลเห็นแจ้งเขาว่าเป็นอาตมบุรุษ ว่าเป็นพระเจ้า ว่าเป็นเจ้าของสิ่งที่มีมาแล้ว
 (ในอดีต)และจะมีต่อไป (ในอนาคต)เขาจะไม่หลบหนีไปจากพฺรหฺมณฺ

ณพ
BQ
4263
ก85
2501
ณ.1

15

"ยสฺมาทรวากุสวตฺสโร โหภิะ ปรีวฺรุตเต, ตทฺเทว ชฺโยติชํ ชฺโยติรายุโรโหปาสเต'
มฤตมฺ (B.U. 4.4.16)

ปีพร้อมกับวันหมุนไปรอบ ๆ อยู่เบื้องหน้า อาตมณฺซึ่งเทพทั้งหลายกราบไหว้บูชาใน
ฐานะเป็นแสงสว่างแห่งแสงสว่างทั้งหลาย ในฐานะเป็นชีวิตอมตะ

"ยสฺมิณ ปญฺจ ปญฺจชนาะ อากาสศฺจ ปฺรติชฺฐิตะ, ตเมว มนุชฺส อาตฺมานมฺ, วิทฺวาน
พฺรหฺมา'มฤโต'มฤตมฺ (B.U.4.4.17)

สิ่งที่ข้าพเจ้าถือว่าเป็นอาตมณฺก็คือ สิ่งในกลุ่ม 5 กลุ่มของชน 5 จำพวก (คันธาวะ
บรรพบุรุษ เทพเจ้า ยักษ์ และรাকษส) และอากาศ (ช่องว่าง) ตั้งอยู่อย่างมั่นคงในนั้น เพราะรู้
พฺรหฺมณฺผู้เป็นอมตะนั้น ข้าพเจ้าจึงเป็นอมตะ

จากข้อความทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นว่า โมกษะคือความเป็นอมตะซึ่งมีอยู่ตราบนาน
เท่าอนันต์ ไม่ใช่สิ่งที่ถูกค้นพบขึ้นใหม่ ซึ่งหมายถึงพฺรหฺมณฺนั่นเอง เป็นสภาวะที่จะปรากฏทันที
เมื่อชีวาตมณฺรู้แจ้งตัวแท้ของตนเอง เพราะพฺรหฺมณฺหรืออาตมณฺก็คือสิ่งที่ เป็นอมตะ ดังข้อความที่
แสดงไว้ในคณะอุปนิษัทว่า

"ปฺรติโพทวิทิตํ มตฺตมมฤตตฺวํ หิ วินฺทเต อาตฺมานา วินฺทเต วีรฺยํ วิทฺยया วินฺทเต' มฤตมฺ
(Kena 2.4)

เมื่ออาตมณฺ รู้โดยอาศัยการรู้จริง (ชีวาตมณฺรู้แจ้งอาตมณฺ) อาตมณฺจึงถูกรู้จริง ๆ
เพราะว่า (โดยอาศัยความรู้เช่นนั้น) บุคคลย่อมบรรลุถึงความเป็นอมตะ โดยอาศัยอาตมณฺของตน
เอง บุคคลย่อมบรรลุถึงความเป็นอมตะ และโดยอาศัยความรู้จริง (วิทฺยา) บุคคลย่อมบรรลุถึงความเป็น
อมตะ

2. ประเภทของโมกษะ

ราชกฤษณ์ ได้กล่าวถึงประเภทของโมกษะไว้ 2 ชนิด คือ

2.1 ชีวันมฤติ ได้แก่ การหลุดพ้นของผู้หลุดพ้นแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นการหลุดพ้น
จากข้อผูกพันของความเป็นที่ถูกรังแต่ขึ้น รูปกายยังคงมีอยู่ต่อไปแต่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง
ภายนอกมากนัก เพราะควบคุมรูปกายภายนอกได้แล้วและรู้แจ้งถึงความเป็นสิ่งภายนอก
ของรูปกาย

2.2 วิเทหมฤติ ได้แก่ การหลุดพ้นหลังจากตายแล้ว ไม่มีรูปกายปรากฏ กล่าวคือ
ชีวาตมณฺ ที่เป็นอิสระจากความเป็นที่ถูกรังแต่ขึ้น

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงกรรมมุक्ति (krama-mukti) ซึ่งหมายถึงการหลุดพ้นตามลำดับ (ทีละเล็กทีละน้อย) เป็นการหลุดพ้นเพียงชั่วคราว ชีวิตมุนยังคงเป็นไปอย่างสืบทอดในรูปกาย การรับรู้ที่สูงขึ้นไปก็จะเพิกถอนออกไปจากชีวิตมุน แต่ความทรงจำเกี่ยวกับการรู้แจ้งยังคงเป็นไปอยู่ต่อไปจนกระทั่งความไม่บริสุทธิ์ถูกกำจัดให้หมดไป (S.Radhakrishnan 1974 : 121-122)

สุนทร ณ รั้งชี ได้กล่าวว่า โมกษะมี 2 ชนิด เหมือนกันคือ

1. ชีวันมุक्ति โมกษะของผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ หมายถึง การหลุดพ้นของผู้หลุดพ้นแล้วแต่ยังมีชีวิตอยู่ แม้จะบรรลุโมกษะแล้ว แต่ก็ยังมีชีวิตอยู่ต่อไปจนกว่าจะสิ้นอายุหรือสิ้นผลกรรมที่ทำไว้ในอดีต ผู้ที่บรรลุโมกษะชนิดนี้แล้วจะไม่มีอาการกระทำกรรมใหม่เพิ่มขึ้น กล่าวคือ กรรมที่ทำหลังจากบรรลุโมกษะแล้วจะไม่มีผลส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป โมกษะชนิดนี้เทียบได้กับ สอุปาทิเสสนิพพานของพระพุทธศาสนา การบรรลุโมกษะชนิดนี้ แม้ผู้บรรลุจะรู้แจ้งในความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างพुरुหมุนกับอาตมุน แต่ไม่จัดว่าเข้าถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพुरुหมุนอย่างสมบูรณ์

2. วิเทหมุक्ति โมกษะของผู้มีร่างกายแตกดับ คือการหลุดพ้นหลังจากตายแล้ว การบรรลุวิเทหมุक्तिนี้ จัดได้ว่า เป็นการเข้าถึงความเป็นเอกภาพกับพुरुหมุนอย่างแท้จริง โมกษะชนิดนี้เทียบได้กับอุปาทิเสสนิพพานของพระพุทธศาสนา (สุนทร ณ รั้งชี 2536 : 343-344)

3. สภาวะของโมกษะ

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า โมกษะหรือความหลุดพ้น คือสภาวะที่เป็นผลมาจากการที่อาตมุน (ชีวิตมุน) รู้แจ้งตัวเองว่าเป็นสิ่งเดียวกันกับพुरुหมุน ไม่ใช่สภาวะที่ถูกสร้างขึ้นหรือถูกรับรู้โดยการกระทำต่าง ๆ เพราะเมื่อใดที่อาตมุนรู้แจ้ง เมื่อนั้นก็คือโมกษะ เราจึงสามารถสรุปลงในสมการที่ว่า โมกษะเท่ากับอาตมุนหรือพुरुหมุน เพราะเหตุนี้ สภาวะของโมกษะก็คือสภาวะที่แท้จริงของอาตมุนหรือพुरुหมุนที่แท้จริงนั่นเอง เมื่อจะอธิบายถึงสภาวะของโมกษะ เราจึงสามารถอธิบายตามลักษณะหรือสภาวะของอาตมุนหรือพुरुหมุนนั่นเอง ซึ่งในคัมภีร์อุปนิษธอธิบายเป็นสองลักษณะ คือ ลักษณะปฏิเสธ (Negative) และลักษณะยืนยันหรือลักษณะบวก (Affirmative/Positive) อย่างไรก็ตาม อุปนิษธไม่ได้อธิบายถึงสภาวะของโมกษะหรือความ เป็นอิสระสูงสุดไว้อย่างชัดเจนนัก ดังนั้น ผู้วิจัยจะอธิบายไปตามลักษณะสองอย่างข้างต้นดังต่อไปนี้คือ

3.1 สภาวะของโมกษะในลักษณะปฏิเสธ (Negative Aspects)

อุปนิษัทมีความเห็นว่า โมกษะ คือสภาวะอันเป็นที่สูญสิ้นของการยึดถือว่า เป็นตัวบุคคล เป็นสภาวะที่สูญสิ้นของการแยกแยะที่เกี่ยวข้องกับตัวตน แต่ไม่ใช่ภาวะที่ไม่มีอะไรเลย ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

"ยถา นทุยะ สยันทมานาเส สมุทเร' สุต คัจฉนฺติ นามรูปเป วิหาย, ตถา วิทฺวาน นามรูปาทวิมุกตะ ปราตปรี ปुरुสมุโปติ ทิวยม (M.U.3.2.8)

แม่น้ำที่ไหลลงไปในมหาสมุทร ย่อมละทิ้งนามและรูป ฉนฺโต บุคคลผู้ฉลาด เป็นอิสระจากนามและรูป ย่อมเข้าไปสู่บุคคลผู้เป็นทิพย์ ผู้อยู่เหนือทุกสิ่งทุกอย่าง ฉนฺตํ

นอกจากนี้ยังมีข้อความในอุปนิษัทต่าง ๆ ที่แสดงถึงลักษณะปฏิเสธของสภาวะของโมกษะ ซึ่งก็คืออาตมบุตรีที่รู้แจ้งแล้วในสภาวะของสิ่งที่ไม่ตาย เป็นสิ่งที่อยู่เหนือกาลเวลาทั้ง 3 คืออดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นสภาวะที่อยู่เหนือความโศกเศร้า ปราศจากบาป ปราศจากความแก่เพราะชรา และปราศจากความหิวกระหาย ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัทดังต่อไปนี้คือ

"โย โว ภูมา ตทมฤตมถ ยทอุป ตนมรตฺย ... (C.U.7.24.1)

สิ่งที่ไม่ตายก็คือสิ่งที่มีอยู่มากมาย ส่วนสิ่งที่ตายก็คือสิ่งที่มีอยู่เล็กน้อย

"... ภูตม ภาวทวิชยทิตติ สรวโมงการ เอว, ยจฺจานยตฺ ตริกลาติตํ ตทปโยงการ เอว (Mā.U.1)

...สิ่งทั้งปวง คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ก็คืออักษร โอม นั้นเอง และแม้สิ่งอื่นที่อยู่เหนือกาลทั้ง 3 ก็คืออักษร โอม เช่นเดียวกัน

"...นาสุย ชรโยตฺย ชีรยติ น วธนาสุย หนยต ... เอช อาตฺมาปทปาปฺมา วิชโร วิมฤตฺยฺ วิโคโก วิชิตฺโส ปิปาสะ (C.U.8.1.5)

อาตมบุตรีนั้น ไม่แก่เพราะการแก่ของร่างกาย ย่อมไม่ถูกฆ่าตายเพราะการฆ่าร่างกาย ... นี้ คืออาตมบุตรีซึ่งปราศจากบาป ปราศจากชรา ปราศจากความตาย ปราศจากความเศร้าโศก ปราศจากความหิวกระหาย

"อถ ย อาตฺมา ส เสตฺรวิธฤติเรชํ โลกานามสมภทาย ไนตํ เสตฺมโหราเตรุ ตโร, น ชรา น มฤตฺยฺ น โคโก น สุกฤตํ, น ทฺษกฤตํ ... (C.U.8.4.1)

อาตมบุตรีนั้นเป็นสะพาน (เชื่อนดิน) ซึ่งแยกโลกเหล่านี้ออกจากกัน วันและคืนย่อมไม่ข้ามสะพานนี้ไปได้ ความแก่และความตายก็ข้ามไม่ได้ ความโศก กรรมดีและกรรมชั่วก็ข้ามสะพานนี้ไม่ได้

"เทว วาว พฺรหฺมโณ รูปे गलाक्षु जगलाक्षु जाद यः प्राकृतिक्षयात् सो गालो ' गलो' द य आतिक्षयात् यः स गालः सगलः (Maitrī 6.15)

แท้จริง พุทธมรมมีสองรูป คือ เวลาและไม่ใช้เวลา สิ่งที่มีอยู่ก่อนพระอาทิตย์ ก็คือสิ่งที่ไม่ใช่กาลเวลา ไม่ประกอบขึ้นจากส่วนประกอบ แต่สิ่งที่เริ่มต้นพร้อมกับดวงอาทิตย์ก็คือ กาลเวลา เป็นสิ่งที่ประกอบขึ้นจากส่วนประกอบ

ราชกฤษณ์กล่าวว่า ลักษณะทั่วไปของสภาวะของโมกษะหรือความหลุดพ้น ก็คือ เป็นความอิสระจากอำนาจของกาลเวลา เมื่อการเกิดและความตายเป็นสัญลักษณ์ของกาลเวลา ชีวิตที่เป็นอมตะหรือโมกษะจึงเป็นการหลุดพ้นจากการเกิดและการตาย เป็นสภาวะแห่งการรู้แจ้ง ลำดับที่สี่ (ตริยะ) ที่เรียกว่า ปรมพหุมนุ สภาวะของโมกษะอีกประการหนึ่งก็คือความเป็นอิสระ จากกฎแห่งกรรม การกระทำไม่ว่าดีหรือชั่วของบุคคลผู้บรรลุโมกษะแล้วไม่มีผลต่อเขา เปรียบ เหมือนม้าที่สลัดขนคอกของมันเอง ฉันทิ ชีวตมฺนุที่หลุดพ้นแล้วย่อมหลุดพ้นจากกรรมชั่วของมันเอง ฉันทิ และเปรียบเหมือนพระจันทร์ที่ส่องแสงหลังจากราหูเคลื่อนย้ายออกแล้ว ฉันทิ ชีวตมฺนุที่หลุดพ้นแล้วย่อมหลุดพ้นจากพันธนาการด้านศีลธรรม ฉันทิ การกระทำต่าง ๆ (กรรม) ย่อมมีผลต่อชีวตมฺนุที่ยังไม่รู้แจ้งเท่านั้น การหลุดพ้นจึงเป็นสภาวะที่ทำลายพันธนาการซึ่งเป็น ผลผลิตของอวิชชา อวิชชาย่อมถูกทำลายโดยวิชาไม่ใช่โดยการกระทำต่าง ๆ การหลุดพ้นหรือ โมกษะไม่ใช่สิ่งถูกทำให้มีขึ้น แต่มันเป็นผลของการรู้แจ้ง (S.Radhakrishnan 1974 : 119-120) ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษิตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"... ส น สาธุณา กรุมณา ภูยาน โน เอวาสาธุณา กนิยาน ... (B.U.4.4.22)

เขาไม่ได้เป็นใหญ่เพราะกรรมดีและไม่ได้ต่ำต้อยเพราะกรรมชั่ว

"ตทุ ยเถชีกา-ตุลมคเนา โปรตํ ปฺรทุเยโตว หาศย สรุเว ปาปฺมานะ ปฺรทุยนเต, ย เอตทุ เอว วิทฺวานคฺนิโหตฺรํ ชุโหติ (C.U.5.24.3)

เส้นอันเบาของฟางอียะย่อมถูกเผาไหม้ เมื่อวางไว้บนไฟ ฉันทิ ความชั่วทั้งหลายของบุคคลผู้รู้แจ้งพหุมนุ ผู้บูชาไฟโดยทำนองนั้น ย่อมสูญสิ้นไป ฉันทิ เหมือนกัน

"... ยถา ปุษฺกร-ปฺลาค อาโป น ศฺลิสฺษนเต, เอเวววิทฺธิ ปาปํ กรุม น ศฺลิสฺษต อิติ ... (C.U.4.14.3)

น้ำย่อมไม่ติดอยู่บนใบบัว ฉันทิ กรรมชั่ว ย่อมไม่ติดบุคคลผู้รู้แจ้งสิ่งนั้น (พหุมนุ) ฉันทิ

"อิตํ ภูตภาวํ สุข ... (Kaṭha.2.1.5, 2.1.12-13)

(พหุมนุ) เป็นเจ้าเหนืออดีตและอนาคต ...

"ปฺรสุ ตฺริกาสาทกาโล' ปี ทุณฺฐะ (S.U.6.5)

เขา (พหุมนุ) ควรถูกเห็นว่า อยู่เหนือกาลเวลาทั้ง 3 (อดีต ปัจจุบันและ อนาคต) และไม่ประกอบขึ้นจากส่วนประกอบ

"น ชายเต มุริยเต วา วิปศุจินฺนํยํ กุตศุจินฺน พทฺว กศฺจิตฺ อโห นิตฺยะ ศฺวโต' ยํ
ปฺราโณ น หนฺยเต หนฺยมาเน ศรีเร (Kāṭhā.1.2.18)

อาตมณฺซึ่งเป็นผู้รู้ ย่อมไม่เกิด ไม่ตาย ในกาลไหน ๆ มันไม่ได้เกิดจากสิ่ง
ไหน ๆ และไม่ได้เปลี่ยนรูปเป็นสิ่งไหน ๆ มันเป็นสิ่งไร้การเกิด เป็นสิ่งที่คงที่ เป็นสิ่งที่คงอยู่ชั่ว
นิรันดร์เป็นสิ่งที่เก่าแก่ดั้งเดิม เมื่อร่างกายถูกฆ่า มันก็หาถูกฆ่าไม่

"ส วา เอช มทานช อาตฺมา โย' ยํ วิชฺญาณมยะ ปฺราณेषุ ย เอโห' นตฺรหฺฤทฺธย
อากาษสฺสตฺสฺมินฺเจเต, สรวฺรสฺย วสี, สรวฺรสฺยเอศานะ สรวฺรสฺยอธิปติ, ส น สาธฺนา กรฺมณา ภูยาน, โน
เอวาสาธฺนา กนียาน, เอช สรวฺเรศฺวระ, เอช ภูตฺาธิปติ, เอช ภูตฺปาละ เอช เสตฺรวิธฺรณ เอชํ
โลกานามสมฺภวาทาย ... (B.U.4.4.22)

แท้จริง อาตมณฺผู้ยิ่งใหญ่ ผู้ไม่เกิด ก็คือ ปุรุषะผู้ประกอบด้วยปรัชญาอยู่ใน
ระหว่างอินทรีทั้งหลาย ผู้เป็นนายแห่งจักรวาล ผู้อาศัยอยู่ในช่องว่างในหัวใจ เป็นผู้ควบคุม
ภายในเป็นเจ้าแห่งทุกสิ่ง เป็นผู้ปกครองจักรวาล เขาไม่ได้ใหญ่กว่าเดิมเพราะกรรมดีหรือเล็กลง
กว่าเดิมเพราะกรรมชั่ว เขาเป็นสะพานที่ทำหน้าที่เป็นเขตแดนเพื่อแบ่งโลกที่ไม่เหมือนกันออก
จากกัน

"ขฺยาดฺวา เทวํ สรวฺปาสาปทานิ ภูษีณะ เกลโลศฺร ชนฺม-มฤตฺยฺ ปฺรทาณิ
ตฺสฺยาภิชฺชานาตุ ตฺถุติยํ เททฺภาทะ วิศฺวาสุวฺรํ เกวลาปฺต-กามา (S.U.1.11)

เพราะรู้เทพ (พระเจ้า) พันธนาการทั้งปวงย่อมพินาศไป เมื่อกิเลส (เกลล)
ทั้งหลายสิ้นไป การเกิดและการตายก็ไม่มี โดยการทำสมาธิถึงเขา ภาวะที่ 3 ได้แก่ ความเป็นเจ้า
ของทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมี เมื่อร่างกายแตกสลายไป เขาผู้มีเพียงคนเดียวเป็นผู้ที่ได้รับสิ่งที่ต้องการ

"ปุรุช เอเวทํ วิศฺวํ กรฺม ตโป พฺรหฺม ปฺรามฺฤตฺม, เอตทฺ โย เวท นิหิตํ คุหาया
โส วิทฺยาคุรุณฺติ วิกริตฺท (M.U.2.1.10)

ปุรุषะก็คือสิ่งนี้ทั้งปวง ได้แก่ การงาน ตบะ พรหมมา ผู้อยู่เหนือความตาย บุคคลผู้
รู้นั้น ซึ่งอยู่ในที่อันลึกลับ ย่อมตัดปมแห่งอวิชชา (ความไม่รู้จริง) เสียได้ในโลกนี้

"อนฺธํ ตมะ ปฺรวินฺนติ เย' วิทฺยามุปาสเต ตโต ภูย อิว เต ตโม ย ธุ วิทฺยาया
รตฺา (B.U.4.4.10, Isa 9)

คนที่บูชาความไม่รู้จริงย่อมเข้าไปสู่ความมืดคือความโง่เขลา ส่วนคนที่พึงพอใจ
ในวิชาความรู้ (ระดับโลก) ย่อมเหมือนกับเข้าไปสู่ความมืดยิ่งกว่านั้น

"สมาสฤตฺม ยถา จิตฺตํ ชนฺโตโร วิชย-โคจเร ยทิ เอวํ พฺรหฺมณฺ สฺยาดฺ ตตฺ โก
น มฺจุยเต พนฺธนาตุ (Maitrī.6.34)

ถ้าจิตของคนยึดติดอยู่กับพुरुหมนุ ประจวบว่าติดอยู่ในสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ แล้วใครเล่าจะไม่เป็นอิสระจากพันธนาการ

"มน เอว มนุษยานำ การณมฺ พนฺธ-โมกฺษโยะ พนฺธาย วิชาสํคิม โมกฺโข นิรวิชยํ สมฺมุตฺตม (Maitrī 6.34)

ใจนั่นเอง เป็นสาเหตุแห่งการถูกผูกติดอยู่ในวิสัย (โลก) และความหลุดพ้นของมนุษย์ทั้งหลาย การยึดติดอยู่กับวิสัย (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ย่อมเป็นไปเพื่อการถูกผูกไว้ในโลก ส่วนการไม่ยึดติดวิสัย ถือว่าเป็นโมกษะ

"... คฺหา-ครฺนฺณโย วิมฺภโต' มฺภโต ภวติ (M.U.3.29)

... เพราะหลุดพ้นจากพันธนาการแห่งใจ เขาย่อมเป็นผู้ไม่ตาย

สภาวะของโมกษะในลักษณะปฏิเสธที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือโมกษะเป็นสภาวะที่ไม่สามารถรู้ได้ เป็นสภาวะที่ไม่สามารถกำหนดคุณสมบัติได้ ไม่มีรูป อยู่เหนือการบรรยายด้วยคำพูด และอยู่เกินที่จะคิด ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัท ต่อไปนี้คือ

"ส เอช เนติ เนตฺยาตฺมา อคฺคฺกุโย นหิ คฺคฺกุหฺเต, อสฺสฺริโย, นหิ สฺสฺริยเต, อสฺสุโค น หิ สฺสุยเต, อสฺสิโต น วฺยธเต, น รัชฺยติ (B.U.3.9.26/4.24/4.4.22)

อาตมณฺ ไม่ใช่อะไร ไม่ใช่อะไร มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยใช้ประสาทสัมผัส เพราะมันไม่ถูกเข้าใจโดยใช้ประสาทสัมผัส มันไม่สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดกับสิ่งใด เพราะไม่มีอะไรจะติดมัน มันไม่ถูกถาม มันไม่ทุกข์ ไม่เจ็บปวด

"เอตฺทฺโว ตทฺทฺษรํ, คารฺกิ, พฺราหฺมณฺ อภิวทฺตฺติ, อสฺสฺถลมนณฺวทฺรฺสฺวมนํทฺรฺสม-โลหิตมฺสฺเนหฺมจฺฉายมตฺโม' วายฺวนากาสมสฺสฺคฺมรสมคฺนธฺมจฺกฺษฺมกฺมสฺสฺตรตฺรมาคฺมโน' เตชฺสฺกฺม-ปฺราณมฺมฺขมมาตฺรมนนฺตรมพาหฺยมฺ, น ตทฺศฺนาติ กิณฺจณ, น ตทฺศฺนาติ กศฺจน (B.U.3.8.8)

คารคิ บุคคลผู้รู้จักพुरुหมนุ ย่อมเรียกชื่อสิ่งนั้น (พुरुหมนุ/อาตมณฺ) ว่าสิ่งไม่สูญสิ้น มันไม่หยาบ ไม่ละเอียด ไม่สั้น ไม่ยาว ไม่แดง ไม่เหลว ไม่ขุ่นขาว ไม่ขุ่นความมืด ไม่ขุ่นลม ไม่ใช่อากาศ (ที่ว่าง) ไม่ติดอะไร ไม่มีรส ไม่มีกลิ่น ไม่มีตา ไม่มีหู ไม่มีคำพูด ไม่มีใจ ไม่มีแสง ไม่มีปราณะ ไม่มีปาก ประมาณไม่ได้ ไม่มีภายนอก ไม่มีภายใน มันไม่กินสิ่งใด ๆ และไม่มีสิ่งใดกินมัน

"ส วา เอช มหฺนชาตฺมาชโร' มโร' มฺภโต' ภโย พฺรหฺม, อภยํ โว พฺรหฺม, อภยํ หิ โว พฺรหฺม ภวติ ย เอวํ เวท (B.U.4.4.25)

แท้จริง นี่คือนาตมณฺที่ไม่เกิดอันนั้น ยิ่งใหญ่ ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กลัว มันคือพुरुหมนุ พुरुหมนุเป็นสภาวะที่ไม่มีความกลัวนั้นแหละ บุคคลผู้รู้อย่างนี้ ย่อมกลายเป็นพुरुหมนุผู้ไม่หวาดกลัวนั้นแหละ

"อาตม อาเทศะ เนติ, น เทยตสุมาทิติ, เนตุนุยตปรมสฺติ (B.U.2.3.6)

ดังนั้น จึงมีคำสอนว่า ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนี้ เพราะไม่มีอะไรสูงกว่าอาตม

"ส ปรยคัจจุกรมกายมวฺรณมสนาวิริ ศุทฺธมปาปิทฺธมฺ กวิรมฺนีซี ปริภู
สวยมฺภูรฺ ยถาตถยโต' รุธานํ วุยทถาจุจาสฺวตีภฺยะ สมากฺยะ (Íśa 8)

เขานั่นทำให้ทุกอย่างเต็ม รุ่งโรจน์ ไม่มีร่าง ไม่มีบาดแผล ไม่มีเส้นเอ็น
บริสุทธิ์ ไม่มีบาป เขาเป็นผู้เห็น ผู้คิด แทรกซึมอยู่ในทุกสิ่ง อยู่ได้ด้วยตนเอง ได้แจกจ่าย
ตามความเหมาะสม ซึ่งวัตถุทั้งหลาย ตามธรรมชาติของมันเป็นนิรันดร์

"ยตุ ตทเทรศฺยมคฺราหุยมโคตรมวฺรณมจฺจุรฺสฺโรตรํ ตทปาณิปาทํ นิตฺยํ วิภู
สรวคตํ สฺสูกฺษมํ ตทหฺยํ ยทฺภูตโยนี ปริปศฺยนฺติ อีระะ (M.U.1.1.6)

สิ่งที่มองไม่เห็นได้ ไม่อาจจับได้ด้วยประสาทสัมผัส ไม่มีใคร ไม่มีชั้นวรรณะ
ไม่มีตา ไม่มีหู ไม่มีมือหรือเท้า เป็นสิ่งนิรันดร์ แผ่ทั่วไป ปรากฏอยู่ทั่วทุกแห่ง ละเอียดยิ่ง
สิ่งนั้นคือสิ่งที่ไม่สูญสิ้น อีระยอมประจักษ์แจ้งว่า สิ่งนั้นแหละ เป็นแหล่งกำเนิดของสรรพสิ่ง

"อศฺพทฺมสฺสปฺรศฺมรฺูปมฺวยํ ตถา' รสํ นิตฺยมคฺนธวฺจ ยตุ อนาทฺยณฺนตํ มหตะ
ปรี ธุรวํ นิจายฺย ตนฺมถตฺยมุขาทฺ ปรมฺจุยเต (Kāṭha 1.3.15)

มันไม่มีเสียง ไม่มีสัมผัส ไม่มีรูป ไม่สูญสิ้น ไม่มีรส มีนิรันดร์ ไม่มีกลิ่น
ไม่มีจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด ใหญ่กว่าสิ่งที่ใหญ่ แนนอน บุคคลเมื่อแยกออกได้ว่าสิ่งนั้นเป็น
อะไรย่อมพ้นจากปากพระยามัจจุราช

"อเนชเทกํ มนโส ชวีโย โนนทฺทเวหา อาปฺนฺวนปฺรฺวรมฺษตฺ ตทธาวโต'
นฺยานตฺยเตติ ติษฺฐตฺตสฺมินฺโนโป มาตริศฺวา ทธาติ (Íśa 4)

สิ่งนั้น (อาตม) ไม่เคลื่อนไหว เป็นหนึ่งเดียว เร็วกว่าใจ (มนส) อินทรีย์
(ประสาทสัมผัส) ทั้งหลายก็ไม่สามารถไปถึงที่นั่นได้ มันล่องหนไปก่อนเสมอ ยืนอยู่ทั่ว ๆ ก็
ไล่ไม่ทันสิ่งอื่น ๆ ที่วิ่งไปได้ ลมที่แผ่ไปในทุกสิ่งในมันนั้นเองช่วยสิ่งมีชีวิตให้ทำกิจกรรมทุกอย่าง

"ตเทชติ ตฺนโนชติ ตทฺทฺเร ตทฺ วทฺนฺติเก, ตทฺนตฺรสฺย สรวสฺย ตทฺ อุ
สรวสฺยาสฺย พาทฺยตะ (Íśa 5)

มันทั้งเคลื่อนที่และไม่เคลื่อนที่ มันอยู่ไกลและอยู่ใกล้ มันอยู่ทั้งภายในและภายใน
นอกของสิ่งทั้งหมดนี้

"อาสีโน ทูรํ วรชติ, ศยาโน ยติ สรวตะ ... (Kāṭha 1.2.21)

เขานั่งอยู่แต่ก็ยังเหี่ยวไปไกลได้ นอนอยู่แต่ก็ยังเหี่ยวไปทุกด้าน

"อศรีริ ศรีเรขวนวสฺเสขววสฺสติดฺม, มหฺนตํ วิภฺรมาตฺมานํ มตฺวา อีโร น โสจติ
(Kāṭha 1.2.22)

เมื่อรู้ว่า อาตมณูเป็นสิ่งที่ไม่มีร่างกายในบรรดาร่างกายทั้งหลาย เป็นสิ่งที่นิ่งในบรรดาสิ่งที่ไม่นิ่งทั้งหลาย เป็นสิ่งที่ใหญ่แผ่ไปทั่วทุกที่ บุคคลผู้มีปัญญาย่อมไม่เศร้าโศก

ลักษณะปฏิเสธของโมกษะอีกประการหนึ่ง ก็คือ สภาวะของโมกษะไม่ขึ้นอยู่กับหลักแห่งเหตุและผล ซึ่งก็คือ หลักสากลทั่ว ๆ ไป ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกเกิดการเปลี่ยนแปลงสภาวะของโมกษะเป็นสิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงโดยประการใด ๆ เป็นสิ่งที่เปี่ยมอมตะ เป็นสภาวะที่ตั้งอยู่ชั่วนิรันดร์ ดังนั้น จึงนับได้ว่าสภาวะของโมกษะนั้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือหลักแห่งเหตุผล ดังข้อความที่แสดงไว้ในพุทธพจน์ยะอุปนิษัตวา

"เอกโธวานุทฤษฎายเมตทปรมยํ สุรุม, วิระชะ ปร อากาสาทช อาตมมา มหานุสุระ
(B.U.4.4.20)

สิ่งนั้นจะต้องถูกรู้อย่างแท้จริงว่า เป็นหนึ่งเดียว ประมาณไม่ได้ ไม่เปลี่ยนแปลง อาตมณูเป็นสิ่งที่ไม่มีมลทิน อยู่เหนืออากาศ (ช่องว่าง) ไม่เกิด ใหญ่จนหาที่สุดมิได้ ไม่มีสิ่งใดทำลายได้

"... วาจารย์ภณํ วิกาโร นาม' ธะยํ (C.U.6.1.4-6/6.4.3-4)

การเปลี่ยนแปลงรูปร่างไปเป็นอย่างอื่น เป็นเพียงชื่อเรียกที่อาศัยคำพูดเป็นพื้นฐาน

"อนุถิ ตมะ ปรวิศนฺติ เย' สมฺภูติมุปาสเต, ตโต ภูย อิว เต ตโม ย อุ สมฺภูตฺยา รัตตะ (Isa 12)

คนที่บูชาสิ่งที่ไม่ปรากฏ ย่อมเข้าไปสู่ความมืดเหมือนคนตาบอด ส่วนคนที่ชอบ (บูชา) สิ่งที่ปรากฏก็เข้าไปสู่ความมืดยิ่งกว่านั้น

"สมฺภูติ จ วินาศํ จ ยสฺ ตทฺเวโทภยํ สท, วินาเสน มฤตฺยํ ตีรฺตฺวา สมฺภูตฺยา' มฤตมฺสนฺเต (Isa 14)

คนที่เข้าใจสิ่งที่ไม่ปรากฏและสิ่งที่ไม่ปรากฏทั้งสองอย่าง ย่อมข้ามพ้นความตายโดยอาศัยสิ่งที่ไม่ปรากฏ ย่อมบรรลุถึงสิ่งที่เป็นอมตะโดยอาศัยสิ่งที่ไม่ปรากฏ

ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุป การพรรณนาถึงสภาวะหรือธรรมชาติที่แท้จริงของโมกษะ อุปนิษัตจึงใช้ลักษณะปฏิเสธ เพราะสภาวะที่แท้จริงของโมกษะนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถรู้ได้ เป็นสภาวะที่ปฏิเสธคุณสมบัติในโลกทั้งหมด เป็นสภาวะที่อยู่เหนือการพรรณนาด้วยภาษา และอยู่เหนือสติปัญญาของมนุษย์ เป็นสภาวะที่ปฏิเสธการเวียนว่ายตายเกิด คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย และความอยาก (เสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนาต่าง ๆ) ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหา เป็นสภาวะที่ปราศจากการกระทำ การรับรู้ การคิด ซึ่งเป็นเครื่องหมายของทวิภาวะกล่าวคือ เป็นสภาวะที่ปราศจากผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้

3.2 สภาวะของโมกษะในลักษณะเชิงยืนยันหรือลักษณะบวก (Affirmative/ Positive Aspects)

ศาสนาในยุคพระเวทและพระพุทธศาสนาต่างยอมรับแนวคิดที่ว่า ชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันไม่ใช่จุดหมายที่แท้จริงของชีวิต จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต ก็คือ ความหลุดพ้น จะเห็นได้จากแนวคิดที่แสดงไว้ในอุปนิษัทต่าง ๆ ว่าสิ่งทั้งหลายที่มีปรากฏอยู่ในโลกนี้เต็มไปด้วยความทุกข์ บุคคลควรแสวงหาความหลุดพ้นจากทุกข์ ดังนั้น โมกษะในฐานะที่เป็นจุดหมายสูงสุดของแต่ละบุคคล จึงถูกอธิบายว่าเป็นสภาวะที่สามารถดับทุกข์ทั้งมวลของมนุษย์ เป็นสภาวะที่ปราศจากความเกิด ปราศจากความแก่ ปราศจากความตาย ปราศจากความทิวกระหาย ปราศจากความกลัว ปราศจากความเศร้าโศก การอธิบายในลักษณะเช่นนี้เป็นการอธิบายถึงสภาวะของโมกษะในฐานะเป็นบรมสุข กล่าวคือ ความสุขสูงสุด จัดได้ว่าเป็นการอธิบายถึงสภาวะของโมกษะในลักษณะบวกหรือเชิงยืนยัน แต่โมกษะจะต้องถูกเข้าใจในฐานะเป็นสภาวะที่อาตมานุบริสุทธิ บริบูรณ์อย่างที่สุด โมกษะจึงเป็นสภาวะของความยินดีและปลาบปลื้มสูงสุด เป็นสภาวะของอานันตะ เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งในฐานะสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นสูญสลายไป เป็นสภาวะที่สรรพสิ่งรู้แจ้งความเป็นหนึ่งเดียวของตนกับพुरुหมนุ สภาวะของโมกษะหรือชีวิตที่เป็นอมตะนี้ จึงเป็นสภาวะของอานันตะหรือสภาวะของอาตมณที่เป็นบรมสุข ดังนั้น สิ่งอื่น ๆ ที่แตกต่างจากอาตมณหรือพुरुหมนุจึงเป็นสิ่งที่ประกอบไปด้วยความทุกข์ กล่าวคือ ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกรำไป ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัทดังต่อไปนี้

"... ตสุโยทิตี นาม, ส เอช สรุเวญะ ปาปุมภุ อูทิต, อูเทติ ห ไว สรุเวญะ ปาปุมภุโย ย เอว เวท (C.U.1.6.7)

ชื่อของเขา คือ "อูตุ" (สูงส่ง) เขาอยู่พันบาปทั้งปวง บุคคลผู้รู้อย่างนี้ ย่อมหลุดพ้นจากบาปทั้งปวง

"นาสุย ชรโยตชชีรยติ, น วธเณสุย หนยต... เอช อาตมาปหตปาปมา วิชโร วิมฤตยुरु วิโสโก วิชิตโส ปิปาสะ (C.U.8.1.5)

มัน (อาตมณ) ไม่แก่เพราะการแก่ของร่างกาย ไม่ตายเพราะการฆ่าร่างกายให้ตาย ... มัน (อากาศ) คือ อาตมณซึ่งปราศจากบาป ปราศจากชรา ปราศจากความตาย ปราศจากความเศร้าโศก ปราศจากความทิวกระหาย

"ย อาตมาปหตปาปมา วิชโร วิมฤตยुरुวิโสโก วิชิตโส ปิปาสะ (C.U.8.7.1)

อาตมณ ปราศจากบาป ปราศจากชราและและความเศร้าโศก ปราศจากความทิวกระหาย

"เอช ต อาตมา สรวานุตระ, ... อโต' นยทารตม (B.U.3.4.2)

อาตมณฺของทํานี้เองมีอยู่ในทุกสิ่ง ... สิ่งอื่นนอกจากอาตมณฺนั้นย่อมตาย

"โย ฌนยา-ปิปาเส โสภํ โมหํ ชรํ มฤตยุมตฺเตติ (B.U.3.5.1)

อาตมณฺเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความหิวกระหาย เหนือความเศร้าโศก เหนือความหลง (ความไม่รู้จริง) ความแก่และความตาย

"เอช ต อาตมณฺตรยามมฺยมฤตเต,... อโต' นฺยทารตฺม (B.U.3.7.23)

เขาผู้ควบคุมภายใน ผู้ไม่ตาย ก็คืออาตมณฺของทํานั่นเอง สิ่งอื่นนอกจากอาตมณฺนั้นย่อมตาย

ความเป็นสิ่งเดียวกันของโมกษะกับอาณันทะหรือความสุขนี้ เป็นภาวะที่มีเพียงผู้รู้ ไม่มีสิ่งที่ถูกรู้ คือเป็นภาวะที่ทำลายความแตกต่างระหว่างผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้อาตมณฺที่มีอยู่ในมนุษย์หมดความยึดมั่นกับรูปกาย ไม่ยึดมั่นกับอารมณ์ภายนอก เมื่อหมดความยึดมั่นเช่นนั้น ความทุกข์ย่อมหมดไป ภาวะเช่นนี้จึงเป็นความสุขที่แท้จริง (บรมสุข) ไม่มีภาวะอื่นที่สูงกว่านี้อีก เป็นภาวะที่เป็นความรู้อันบริสุทธิ์ เป็นโลกสูงสุด ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"ตทฺวา อสฺสโยตฺตติจฺฉนฺทหา อปฺทตปาปฺมาภํ รุปมฺ, ตทฺยถา ปฺริยยา สุตฺริยา สมฺปฺริยวฺกโต น พาทฺหํ กิณฺจณ เวท นานฺตรมฺ, เอวเมวํ ปฺรุชเช ปฺราเชณฺณตฺมนา สมฺปฺริยวฺกโต น พาทฺหํ กิณฺจณ เวท นานฺตรมฺ, ตทฺ วา อสฺสโยตฺทาปฺตกาเมวตฺมกามมกามํ รูป โสภณฺตรมฺ (B.U.4.3.21)

นี่คือภาวะซึ่งเป็นอิสระจากความอยากได้ ปราศจากความชั่วทั้งหลาย ไม่มีความกลัวของเขา (อาตมณฺ) เช่นเดียวกับบุรุษถูกภรรยาผู้เป็นที่รักกอด ย่อมไม่รับรู้สิ่งใด ๆ ทั้งภายในและภายในปุรุษะ (อาตมณฺ) ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อถูกโอบอุ้มด้วยปรัชญาตมณฺ (อาตมณฺที่เป็นตัวรู้) ก็ไม่รับรู้สิ่งใด ๆ ทั้งภายในและภายนอก นั้นแหละคือภาวะที่แท้จริงของบุรุษนั้น ซึ่งได้รับสิ่งที่ต้องการทุกอย่างแล้ว มีอาตมณฺเป็นสิ่งที่ต้องการ ไม่มีความต้องการอยู่เหนือความโศก

"อตุร ปิตาปิตา ภวติ, มาตามาตา, โลกา อโลกา, เทวา อเทวา, เวทอเวทา ... อนนฺวาคตํ ปุณฺณนฺวาคตํ ปาเปณ, ตีรฺโณ หิ ตทา สรวาณฺโณกาณฺหุตฺทสฺส ภวติ (B.U.4.3.22)

ในภาวะนั้น บิดาไม่ใช่บิดา มารดามีไม่มารดา โลกทั้งหลายไม่ใช่โลก เทพเจ้าทั้งหลายไม่ใช่เทพเจ้า พระเวททั้งหลายไม่ใช่พระเวท ภาวะนั้นอยู่เหนือบุญและบาป อาตมณฺในตอนนั้นแหละ จะอยู่เหนือความโศกเศร้าทางใจทั้งหมด

"...เอช พฺรหฺมโลกะ ...เอชาสฺย ปฺรมา คตฺติ, เอชาสฺย ปฺรมา สมฺปตฺ, เอโส' สฺย ปฺรโมโลกะ, เอโส' สฺย ปฺรม อาณนฺทะ, เอตฺสฺยิวานนฺทสฺยานฺยานิ ภูตานิ มาตฺรานุปชีวนฺติ (B.U.4.3.32)

... นี่เป็นพรหมโลก ...นี่คือจุดหมายปลายทางอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือสมบัติอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือโลกอันสูงสุดของอาตมณ นี่คือความสุขอันสูงสุดของอาตมณ สิ่งมีชีวิตอื่น ๆ มีชีวิตอยู่โดยอาศัยความสุขเพียงส่วนน้อยนิดของความสุขของอาตมณนั้น

"อจิตต์ จิตตมถุสสณจินตย์ คุหยมุตตมม, ตตฺร จิตฺตํ นิธายเต ตจฺ จ ลิงค์นิราศรม (Maitrī 6.19)

ภาวะนั้นเป็นสภาวะที่ไม่ใช่ความคิด ตั้งอยู่ในท่ามกลางแห่งความคิด เป็นภาวะที่คิดถึงไม่ได้ ถูกซ่อนไว้ สูงสุด บุคคลพึงทำให้จิตเป็นหนึ่งอยู่ที่ภาวะนั้น แล้วสิ่งนั้น จะเป็นสัญลักษณ์ (ร่างละเอียด) ที่ไม่ต้องพึ่งพาสิ่งใด ๆ

"... ตสฺย ปฺริยเมว ศิระ, โมโท ทกฺษิณะ ปกฺษะ, ปฺรโมท อุตฺตระ ปกฺษะ, อานนฺท อาตฺมา, พฺรหฺม ปุจฺฉํ ปฺรติษฺฐา (T.U.2.5.1)

ความยินดีเป็นทั่ว ความชอบเป็นข้างขวา ความชอบมากเป็นข้างเบื้องซ้าย ความสุขเป็นร่างกาย พรหมนุเป็นส่วนภายในได้ เป็นฐานรองรับอันมั่นคง

"อสฺสทฺ วา อิทฺมคฺร อาสีติ, ตโต ไว สทฺชายต ตทาตฺมานํ สวณฺมกฺรุต, ตสฺมาตตตฺสกุฏตฺมจฺยเต ยทฺไว ตตฺ สกุฏตฺม, โรโส ไว สะ, รสํ เทฺยวายํ ลพฺพุวณฺนทิวาติ (T.U.2.7.1)

ในตอนเริ่มแรก โลกนี้เป็นสิ่งที่ไม่มียู่ จากสิ่งที่ไม่มียู่ สิ่งที่มีอยู่จึงเกิดมี สิ่งที่มีนั้นสร้างตัวเองเป็นอาตมณ (soul) ดังนั้น มันจึงมีชื่อว่าผู้ถูกสร้างดีแล้ว ผู้ถูกสร้างดีแล้วนั้นคืออะไรมันคือแก่นแท้ของสิ่งที่มีอยู่ เพราะว่าคุณค่าผู้เข้าถึงแก่นแท้นั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้มีความสุข

"ส ย เหว-วิตฺ อสฺมาลฺ โลกาทฺ เปฺรตฺย, เอตฺมณฺนฺมยมาตฺมานมฺปสฺงกฺรามติ, เอตํ ปฺราณมยมาตฺมานมฺปสฺงกฺรามติ, เอตํ มโนมยมาตฺมานมฺปสฺงกฺรามติ, เอตํ วิชฺญานมย-มาตฺมานมฺปสฺงกฺรามติ, เอตฺมานนฺทมยมาตฺมานมฺปสฺงกฺรามติ (T.U.2.8.1)

เขาผู้อย่างนี้ เมื่อจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอันนมยอาตมณ (อาตมณซึ่งประกอบด้วยอาหาร) ปราณมยอาตมณ (อาตมณซึ่งประกอบด้วยลมหายใจ) มโนมยอาตมณ (อาตมณซึ่งประกอบด้วยใจ) วิชญานมยอาตมณ (อาตมณซึ่งประกอบด้วยความรู้) และย่อมเข้าถึงอานันทมยอาตมณ (อาตมณซึ่งประกอบด้วยบรมสุข)

"อานนฺโท พฺรหฺเมติ วฺยชานาต, อานนฺทาทุทฺ เทฺยว ขลฺวิมานิ ภูตานิ ชานนฺเต, อานนฺเทน ชาตานิ ชีวนฺติ, อานนฺทํ ปฺรยฺญตฺยภิสฺวิคฺคฺติ (T.U.3.6.1)

เขารู้ว่า พรหมนุนั้นคือความสุข เพราะว่า แท้จริงแล้ว สิ่งที่มีอยู่ทั้งหลาย เหล่านี้ย่อมเกิดจากความสุข เมื่อเกิดแล้ว พวกเขาย่อมเป็นอยู่ด้วยความสุข เมื่อตายไป พวกเขาย่อมเข้าไปสู่ความสุข

ดังนั้น สภาวะของโมกษะจึงเป็นสภาวะที่เป็นอิสระสูงสุดจากความทุกข์ ความเกิด ความตาย ความหิวกระหาย จึงเป็นสภาวะที่เป็นความสุขที่แท้จริง และเป็นสภาวะที่ผู้รู้สิ่งที่ถูกรู้และความรู้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจึงมีผลเป็นอนันตะ กล่าวคือ ความสุขพ้นจากความทุกข์โศกทั้งปวง เมื่อใดก็ตามที่อาตมบุรุษแจ้งว่า อาตมบุรุษกับพुरुหมนุ ก็เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อนั้นอาตมบุรุษย่อมบรรลุโมกษะ และย่อมได้อันันตะคือบรมสุข เพราะอนันตะหรือความสุขสูงสุดเป็นสภาวะของโมกษะ

4. สิ่งที่ปิดบังโมกษะ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นว่า เมื่อใดอาตมบุรุษหรือชีวาตมบุรุษเห็นแจ้งความจริงที่ว่า ตนเองกับพुरुหมนุ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อนั้นชีวาตมบุรุษก็จะบรรลุความหลุดพ้นหรือที่เรียกว่า บรรลุโมกษะ สิ่งที่ปิดบังความรู้แจ้งเช่นนั้นของชีวาตมบุรุษ อุปนิษัทเรียกว่า อวิชยา (Avidyā) ซึ่งแปลว่า ความไม่รู้ อวิชยาเป็นบ่อเกิดของความเข้าใจผิด กล่าวคือ ทำให้ชีวาตมบุรุษเข้าใจผิดว่าตัวมันเองเป็นอันเดียวกันกับร่างกายภายนอก ทั้งที่จริงแล้วธรรมชาติที่แท้จริงของมัน คือ พुरुหมนุ อวิชยาเป็นสาเหตุที่ทำให้ชีวาตมบุรุษติดอยู่ในโลก ต้องเวียนว่ายตายเกิดท่องเที่ยวในสังสารวัฏเมื่อแสวงหาความจริงก็เหมือนกับคนตาบอดเดินตามคนตาบอด ถ้าบุคคลนั้นอาศัยวิทยากล่าวคือความรู้จริงแทนอวิชยา เขาย่อมเห็นความจริงได้อย่างง่ายดาย ดังข้อความที่แสดงไว้ว่า

"ทุรเมเต วิปริเต วิษุจี, อวิชยา ยา จ วิทุเยติ ชญาตา วิทุยาภิปลินิ นจิเกตส์ มนุเย, น ตวา กามา พทโว' โลอุปนต (Kaṭha 1.2.4)

อวิชยาและวิทยาทั้งหลายเหล่านี้ย่อมอยู่ตรงข้ามกันอย่างไกลและย่อมนำไปสู่จุดหมายที่แตกต่างกัน นจิเกตส์ เราย่อมเข้าใจท่านผู้อยากได้วิทยา เพราะความปรารถนาทั้งหลาย ย่อมไม่ทำให้ท่านไขว้เขวได้

"อวิชยายามนุตเร วรุตมานา, สุยัม อีระ ปรณจิตม มนุymanะ ทนุทรมยมาณะ ปริยนติ มูณา, อนธโนว นิยมานา ยถาธะ (Kaṭha 1.2.5)

บุคคลผู้อาศัยอยู่ในท่ามกลางอวิชยา (ความไม่รู้) ผู้สำคัญตนว่าเป็นอีรชชและเป็นผู้มีความรู้ ย่อมเดินวนไปวนมา เหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอดไป ฉะนั้น

ฉานโทคยะอุปนิษัท กล่าวว่า วิทยา หรือ ความรู้แจ้ง เป็นสิ่งที่มีอำนาจ ในขณะที่อวิชยา หรือ ความไม่รู้ เป็นสภาพที่ไร้อำนาจ ดังข้อความว่า

"เตโนภา กุรุโต ยศุโจตเทว เวท ยศุ จ น เวท นานา ตู วิทยา จาวิทยา จ
ยเทว วิทยา กโรติ ศุรทุโยปนิษา, ตเทว วีรยวตฺตรํ ภาวตีติ (C.U.1.1.10)

บุคคลผู้รู้อะไรและไม่รู้สิ่งนี้ทั้งปวง ย่อมกระทำตามมัน ความรู้และความไม่รู้ย่อม
แตกต่างกัน บุคคลย่อมกระทำสิ่งใดด้วยความรู้ ความศรัทธา และด้วยสมาธิ สิ่งนั้นย่อมเป็นสิ่งที่
เต็มไปด้วยพลังอำนาจแท้จริง นี่คือการอธิบายของอักษรตัวนี้ (โอม)

อภิปาเป็นสิ่งที่ทำให้เรามองเห็นความหลากหลายของสรรพสิ่งที่มิใช่ในโลกและชีวาตม
(Egos) ว่าเป็นสิ่งสุดท้ายและเป็นสิ่งที่เปี่ยมล้นของสรรพสิ่งที่ความคิดเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ปกปิด
ความจริงสูงสุด (พหุมน) เป็นความหลากหลายของอภิปา แม้โลกจะเป็นสิ่งที่เปิดเผยถึงความ
มีอยู่จริงของความจริง (Real) แต่ในขณะที่เดียวกันมันก็ปกปิดธรรมชาติที่แท้จริงของความ
จริง ดังนั้น อภิปาจึงเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความยึดมั่นเป็นตัวเป็นตน (Selfishness) และเป็นปม
เชือกอยู่ในหัวใจของมนุษย์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่ควรทำลาย มนุษย์จึงจะพบกับอาตมสูงสุดที่อยู่ใน
ที่เร้นลับของหัวใจของมนุษย์ ดังข้อความที่แสดงไว้ในมณฑกะอุปนิษัตว

"ปุรุช เอเวท วิศูว์ กรุม ตโป พหุม ปรามฤตม, เอตทุโย เวท นิหิตํ คุหายำ
โส วิทยาครนฺธิ วิกรตีติ (M.U.2.1.10)

ปุรุชก็คือสิ่งนี้ทั้งปวง ได้แก่ การงาน ตบะ พรหม ผู้อยู่เหนือความตายบุคคลผู้
รู้อะไรซึ่งสถิตอยู่ในที่อันลึกลับ เขาย่อมตัดปมแห่งอภิปา (ความไม่รู้จริง) เสียได้ในโลกนี้

ปรัศเนอุปนิษัตแสดงให้เห็นชัดเจนว่า อภิปาหรือความไม่รู้จริงเป็นตัวปกปิดสภาวะที่
แท้จริงของอาตม ซึ่งจะทำให้ชีวาตมมีความเห็นผิดในสิ่งแท้จริงอันตม เมื่อใดที่ชีวาตม
ทำลายความเข้าใจผิดอันนั้นแล้วย่อมเข้าถึงพรหมโลก หรือบรรลุมฤกษะ (ความหลุดพ้น) ดัง
ข้อความที่แสดงไว้ว่า

"เตชามเสา วิโรช พหุมโลโก น เยช ชหุมมนฤตม น มายา เจติ
(Prašna.1.16)

ความคดโกง ความเท็จและความเจ้าเล่ห์ ไม่มีในผู้ใด พรหมโลกที่ไร้มลทินนั้น ย่อม
เป็นของพวกเขา

อีกประการหนึ่ง ในการอธิบายถึงอภิปาหรือความไม่รู้จริงนี้ ยังปรากฏคำที่เกี่ยวข้อง
อีกคำหนึ่งคือ คำว่า มายา (Māyā) ซึ่งคำทั้งสองนี้มีความหมายเดียวกัน แต่มองจากแตกต่างกัน
จึงเรียกชื่อต่างกัน กล่าวคือ ถ้ามองจากแง่ของวัตถุวิสัย (สิ่งที่ถูกรู้) หรือว่าเมื่อเกี่ยวข้องกับโลก
ก็เรียกว่ามายา ถ้ามองจากแง่ของอัตวิสัย (ผู้รู้) หรือเกี่ยวข้องกับชีวาตม ก็เรียกว่า อภิปา
ในทำนองเดียวกับที่พหุมนกับอาตมซึ่งเป็นสิ่งเดียวกัน มองจากแง่วัตถุวิสัยก็เรียกว่า พหุมน

เมื่อมองจากแง่ของอภิปรัชญาที่เรียกว่า อาตมบุ แนวโน้มของจิตมนุษย์ที่มองเห็นสิ่ง ๆ เดียวมากหลายเรียกว่า มายาและอภิปรัชญาเป็นสิ่งที่เดียวกัน

เศวตาศวตระอุปนิษัท กล่าวว่า พระเจ้า (God) เป็นมายิน (Māyin) แปลว่า ผู้มีมายา หมายถึงผู้มีอำนาจในการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ขึ้นได้ตามความปรารถนา ดังข้อความที่แสดงไว้ว่า

"ตโต ยทุ อุตตรตฺร ตทุ อรูปมฺ อนามยมฺ ย เอตทุ วิทุรฺ อมฤตาสฺ เต ภวานติ, อเอตเร ทุชมฺ เอวาปิยนติ (S.U.3.10)

สิ่งซึ่งอยู่เหนือโลกนี้ ย่อมปราศจากรูป และไม่มีความเจ็บป่วย บุคคลผู้รู้สิ่งนั้นย่อมเป็นผู้ไม่ตาย แต่คนเหล่านี้ย่อมไปสู่ความโศก (ทุกข์ทางใจ) เท่านั้น

ตามทฤษฎีในคัมภีร์อุปนิษัท มายา เป็นอำนาจของอิศวระ ด้วยอำนาจของมายานี้ อิศวระ ได้ดลบันดาลให้โลกเกิดขึ้น และสร้างมนุษย์ขึ้นจากฝุ่นของโลก แล้วหายใจให้ชีวาตมบุ เข้าไปสิงในร่างกายมนุษย์ มายาทำให้มีร่างเกิดขึ้นมาได้จากสิ่งที่ไม่มีการรูปร่าง ดังข้อความที่แสดงไว้ในมฤทตะกะอุปนิษัทว่า

"เอตชฺชานถ สทสฺทวเรณฺยํ ปรี วิชฺญานาทฺยทฺวริชฺฌํ ปฺรชานามฺ (M.U.2.2.1)

ท่านจงรู้สิ่งนั้นในฐานะสิ่งที่มีอยู่ สิ่งที่ไม่ได้อยู่เป็นสิ่งสูงเกินกว่าจะปรารถนาได้ และเป็นสิ่งที่อยู่สูงเกินความเข้าใจของมนุษย์

ดังกราจารย์กล่าวว่า เพราะอภิปรัชญามานั่งไว้ และเพราะอาตมบุไม่รู้จักสภาวะที่แท้จริงของตัวเองนี้เอง อาตมบุจึงไม่สามารถบรรลุโมกษะ จึงต้องเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ คือ อาตมบุ ออกจากร่างหนึ่งไปเข้าร่างอื่นเรื่อย ๆ ไปจนรู้จักตัวเองดี อภิปรัชญาเกิดขึ้นเพราะอาตมบุที่มีอยู่ในมนุษย์แต่ละบุคคลสัมพันธ์กับกายแล้วเข้าใจผิดว่า กายเป็นตัวของตัว และมีทั้งการว่า "นี่กู กูดี กูถูก" และมมังการว่า "นี่ของกู" อภิปรัชญาที่มากปิดความรู้แจ้งอันนี้ ท่านเปรียบเหมือนเมฆบังแสงอาทิตย์ เป็นการบังไม่จริง ไม่ใช่บังตัวดวงอาทิตย์จริง ๆ เพราะขณะที่เรามองเห็นดวงอาทิตย์ที่ถูกเมฆมาบังแสงอยู่นั้น อาทิตย์ก็ยังส่องแสงอยู่เหมือนเดิม แต่การที่เรามองไม่เห็นดวงอาทิตย์ในขณะนั้นก็เพราะเมฆมาบังตาเราไว้ เช่นเดียวกันกับอภิปรัชญามานั่งไว้ อาตมบุจึงไม่รู้จักตัวแท้ของมัน กล่าวคือ ไม่สามารถบรรลุโมกษะได้ แต่สภาวะโมกษะหรือการที่อาตมบุรู้แจ้งตัวมันเอง ก็เป็นสภาวะที่มีอยู่แล้วและเป็นความรู้อันเดิม ไม่ได้เกิดขึ้นใหม่หรือเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นภายหลัง

ดังนั้น ตัวอภิปรัชญาหรือความไม่เข้าใจนี้จึงเป็นสาเหตุทำให้อาตมบุไม่สามารถเข้าถึงโมกษะ อาตมบุจึงต้องมีการเวียนว่ายเป็นสุข เกิดตายสลับกันไป ทั้งที่จริงนั้นสิ่งทั้งหมดเป็นเพียงมายานั่นเอง เพราะความจริงแล้วอาตมบุแท้ที่จริงไม่ได้เป็นทุกข์ ไม่ตายและไม่เกิด

เพราะอาตมณที่แท้เป็นตัวสุข เป็นตัวรู้ เป็นตัวสัตว์ อย่างเดียวกับพुरुหมนดังกล่าวมาแล้ว
อภิชยาหรือมายาที่กล่าวมานั้นจะหมดไปก็ด้วยความรู้แจ้งเกิดขึ้น กล่าวคือ อาตมณรู้จักตัวเองถูก
ต้องแล้วอาตมณก็พ้นทุกข์และไม่ต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏอีกต่อไป ซึ่งก็คือ ได้บรรลุโมกษะ
นั่นเอง

5. วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะ

อุปนิษัทเชื่อแน่ว่า อภิชยา เป็นสาเหตุของพันธนาการ (Bondage) และสังสารวัฏ
กล่าวคือ การเวียนว่ายตายเกิด (Transmigration) วิชาเป็นสาเหตุของการเป็นอิสระสูงสุด
จากเครื่องพันธนาการ (เครื่องผูกไว้ในโลก) ชีวาตมณที่ประกอบด้วยวิชาหรือชีวาตมณที่หลุดพ้น
แล้ว ย่อมรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตัวมันเอง ย่อมไม่ยึดติดกับรูปร่างกายภายนอก กล่าวคือ
ไม่เข้าใจผิดว่าตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับกายภายนอก ย่อมอยู่เหนือผลของกรรมดีกรรมชั่ว
ส่วนชีวาตมณที่ยังเข้าใจผิดอยู่ เพราะอำนาจของอภิชยาย่อมเข้าใจผิดว่าตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับ
รูปร่างกายภายนอก ย่อมไม่รู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตัวมันเองและย่อมได้รับผลของกรรมดี
กรรมชั่วเปรียบเหมือนนกสองตัวที่อาศัยอยู่บนต้นไม้ต้นเดียวกัน นกตัวที่กินผลของต้นไม้
นั้นก็เปรียบเหมือนชีวาตมณที่ยังไม่รู้แจ้ง กล่าวคือ ยังแสวงหาอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับกายภายนอก ส่วนนก
ตัวที่มองดูเฉย ๆ ไม่กินผลของต้นไม้ นั้น เปรียบเหมือนชีวาตมณที่รู้แจ้งแล้ว ย่อมไม่แสวงหาหรือ
ยึดติดกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับกายภายนอก เพราะมันรู้แจ้งธรรมชาติที่แท้จริงของตัวมันแล้ว ดัง
ข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัทดังต่อไปนี้

"โย วิชฺญานเณ ดิษฺฐนวิชฺญานาทนฺตฺระ, ยํ วิชฺญานํ น เวท, ยสฺย วิชฺญานํ ศรีรม,
โย วิชฺญานมนฺตโร ยมยติ, เอช ต อาตฺมาบุตรยามยมฤตะ (B.U.3.7.22)

เขาซึ่งอยู่ในความรู้ แต่ก็แตกต่างจากความรู้ ความรู้ที่รู้จักเขา ความรู้เป็นร่างกาย
ของเขา เขาควบคุมความรู้จากภายใน เขานั้นแหละคืออาตมณของท่าน เป็นผู้ควบคุมภายใน
เป็นอมตะ

"ทฺวา สุปรฺณา สยฺชา สขายา, สมานํ วุฏฺทขมฺ ปริชฺสวฺชาเต ตโยรฺ อนุยะ ปิปฺปลํ
สฺวาทฺวฺ อตฺติ อนฺตฺนฺนํ อนุโย' ภิจากศีติ (S.U.4.6)

นกสองตัวเป็นเพื่อนอยู่ร่วมกันตลอดเวลา อาศัยอยู่ที่ต้นไม้เดียวกัน ทั้งสองตัวนั้น
ตัวหนึ่งกินผลไม้ฉันมีรสหวาน อีกตัวหนึ่งมองดูเฉย ๆ ไม่กินอะไร

"นิตฺโย นิตฺยานํ เจตนสฺ เจตนานามฺ เอโก พหฺนํ โย วิทฺธาติ กามานํ ตตฺ การณํ
สาธุขโยคาธิคมฺยํ ชฺญาตฺวา เทวมฺ มุจฺยเต สรว-ปาโสะ (S.U.6.13)

เขา (อาตมณ) เป็นสิ่งนิรันดร์ที่อยู่ท่ามกลางสิ่งนิรันดร์ทั้งหลาย เป็นความรู้ที่อยู่ท่ามกลางความรู้ทั้งหลาย เป็นหนึ่งเดียวท่ามกลางสิ่งทั้งหลาย เป็นผู้ให้สิ่งที่ต้องการทั้งหลาย บุคคลเมื่อรู้สิ่งที่เป็นต้นเหตุอันนั้นซึ่งจะต้องรู้ได้โดยอาศัยการแยกแยะและการควบคุมตน ผู้เป็นเจ้าของย่อมพ้นไปจากเครื่องผูกมัดไว้ในโลกทั้งปวง

"ขุฎาตุวา เทวํ สรวุปาสาปหานิเ กุชีณเะ เกลโลสุร ชนม-มฤตฺยุ ปฺรทาณิเ ตสฺยาภิธฺยานาตุ ตฺตฺติยํ เทพเกเต วิสุโวสุรฺยํ เกวลาปฺต-กามาเะ (S.U.1.11)

เพราะรู้เทพ (พระเจ้า) พ้นจากการทั้งปวงย่อมพ้นาศไป เมื่อกิเลส (เกลศ) ทั้งหลายสิ้นไป การเกิดและการตายก็ไม่มี โดยการทำสมาธิถึงเขา ภาวะที่ 3 ได้แก่ ความเป็นเจ้าของทุกสิ่งทุกอย่าง ย่อมมีเมื่อร่างกายแตกสลายไป เขาผู้มีเพียงคนเดียว เป็นผู้ได้รับสิ่งที่ต้องการ

"เวทาหฺมฺ เอตมฺ ปุรุสฺมฺ มหานฺตมฺ อาทิตฺย-วรุณํ ตมสาเะ ปฺรสฺตาตุ ตเมว วิทฺวา อติมฤตฺยุมฺ เอติ มานุเะ ปนฺธา วิทฺยเต' ยนาเะ (S.U.3.8)

ฉันย่อมรู้บุคคลผู้สูงสุด ผู้มีสีเหมือนพระอาทิตย์ ที่อยู่เหนือความมืด ด้วยการรู้บุคคลผู้สูงสุดเท่านั้น บุคคลย่อมล่วงพ้นความตายได้ ทางอื่นที่จะไปสู่ที่นั่น ย่อมไม่มี

"อนาทฺยณนฺตํ กลิลสุย มธฺเย วิสฺวสุย สฺรชฺฐาณมเนกรูปมฺ วิสฺวสุโยกํ ปฺริเวษฺฐิตารํ ขุฎาตุวา เทวํ มุจฺยเต สรวุปาโสะ (S.U.5.13)

บุคคลย่อมหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัดไว้ในโลกทั้งปวง เพราะรู้ว่าพระเป็นเจ้า เป็นผู้ที่ไม่เริ่มจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด อยู่ท่ามกลางความวุ่นวาย เป็นผู้สร้างทุกสิ่งทุกอย่าง มีหลายรูป ผู้มีหนึ่งเดียว ผู้โอบกอดไว้ซึ่งจักรวาล

"...อตุโต ไว สศฺรึระ, ปฺริยาปฺริยาภฺย (C.U.8.12.1)

อาตมณที่อยู่ในร่างกายนั้นถูกความสุขและความทุกข์จับไว้ (ด้วยความเข้าใจผิดเนื่องจากอวิชชา ความจริงอาตมณไม่ได้รับความสุขหรือทุกข์ใด ๆ)

"อวิทฺยายาณนฺตเร วรฺตมานาเะ, สุวํยํ อีราเะ ปณฺธิตมฺนฺยมานาเะ ทนฺทฺรมฺยมานาเะ ปฺริยฺนฺติ มฺูณา, อนฺธเโนว นียมานา ยถาณฺธาเะ (Kāṭha 1.2.5)

บุคคลผู้อาศัยอยู่ในท่ามกลางอวิชชา (ความไม่จริง) ผู้สำคัญตนว่าเป็นอีรชนและเป็นผู้มีความรู้ ย่อมเดินวนไปวนมา เหมือนคนตาบอดจูงคนตาบอดไป ฉะนั้น

"ยสฺสฺตฺววิขุฎฺยานวานภวตฺยมนสฺสเก สทา' ศฺจุเะ น ส ตตฺตปฺทมาปฺโนติ สํสาร์ จาธิจฺจุฉติ (Kāṭha 1.3.7)

บุคคลผู้ไม่มีความรู้ ควบคุมใจไม่ได้ จิตใจไม่สะอาดเสมอ ย่อมไม่บรรลู่ถึงจุดหมายนั้น (พหุมน) แต่จะกลับมาสู่โลกแห่งการเวียนว่ายตายเกิด

การที่ชีวิตมุนของแต่ละบุคคลยึดมั่นและเข้าใจว่า ตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับร่างกาย ก็เพราะอวิชชา อวิชชาเป็นเครื่องทำให้ชีวิตมุนยึดติดกับร่างกาย อวัยวะที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ (อินทรีย์ทั้งหลาย) (sense-organs) จิต (manas) และความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส (Buddhi) ชีวิตมุนจึงต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่เรื่อยไป เมื่อชีวิตมุนรู้ว่า ตัวมันเองเป็นสิ่งเดียวกับพुरुหมนหรืออาตมุน ชีวิตมุนก็จะบรรลุมโงกะหรือความหลุดพ้นที่มีอยู่ในตัวมันเองอยู่แล้ว การกระทำต่าง ๆ (Actions) ซึ่งเกิดจากอวิชชา ไม่สามารถจะนำชีวิตมุนไปสู่โมกชะได้ ดังนั้น การรู้แจ้งพुरुหมนหรืออาตมุนนั่นเอง คือโมกชะ (Liberation) ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัทต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"อิติ ตสฺมาเทว-วิจฺฉานโต ทานุต อปรตสฺตติคฺษุः สภาทิตอ ภูตฺวาตฺมุนเฆวาทฺมานํ ปศฺยติ, สรวฺมาตฺมานํ ปศฺยติ, ... วิปาโป วิโรโช' วิจิกิตฺโส พฺราหฺมเณ ภวติ, เอช พฺราหฺม-โลกะ (B.U.4.4.23)

ดังนั้น บุคคลผู้รู้มัน (อาตมุน) ว่า เป็นผู้สงบ ควบคุมตนเอง ไม่ยินดีต่อสิ่งใด ๆ มีความอดกลั้น มีใจเป็นสมาธิ ย่อมเห็นอาตมุนในอาตมุนของตัวเอง ย่อมเห็นอาตมุนที่มีอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ...เมื่อปราศจากบาป ปราศจากมลทิน ปราศจากความสงสัย เขาย่อมกลายเป็นผู้รู้พรหฺมา นี่แหละคือพรหฺมโลก

"สรวกรฺมา สรวกามะ สรวคฺนธะ, สรวรสะ, สรวมิตฺหมภฺยาตฺโต' วาภฺยนาทระ, เอช ม อาตฺมานาตรฺหุทฺย เอตฺท พฺราหฺมเณตฺมิตะ เปรฺตฺยาภิสฺสภฺวิตาสฺมิตฺติ, ยสฺย สฺยาทฺทฺฐา น วิจิกิตฺสาสฺตฺติติ ... (C.U.3.14.4)

นี่คืออาตมุนของฉันซึ่งอยู่ภายในใจ อันเต็มไปด้วยการงานทั้งปวง ความต้องการทั้งปวง ... กลิ่นทั้งปวง ... รสทั้งปวง ห้อมล้อมโลกทั้งปวงนี้ไว้ ปราศจากคำพูด ปราศจากความกังวล นี่คือพुरुหมน จากที่นี่ฉันจะเข้าไปสู่เขา แท้จริง บุคคลที่เชื่ออย่างนี้จะไม่มีความเคลือบแคลงสงสัยใด ๆ ...

"ยถา ปุษฺกร-ปฺลาศ อาโป น ศฺลิษฺยนฺต, เอวเมว-วิทฺติ ปาปํ กรฺม น ศฺลิษฺยต อิติ (C.U.4.14.3)

น้ำย่อมไม่ติดใบบัว ฉันใด การทำชั่วย่อมไม่ติดบุคคลผู้รู้แจ้งสิ่งนั้น (พुरुหมน) ฉันนั้น

"... ตฺรติ โสภมาตฺม-วิทฺติ (C.U.7.1.3)

บุคคลผู้รู้อาตมุน ย่อมข้ามพ้นความโสภ (ทุกข์) ไปได้

"ยสฺตฺววิชฺฌานวานุ ภวติ สมฺนสฺกะ สทา ศฺจุจํ ส ตฺตฺตฺปทฺมาปฺโนติ ยสฺมาทฺญโย น ชายเต (Kaṭṭha 1.3.8)

ส่วนบุคคลผู้มีความรู้ ควบคุมใจได้ มีจิตใจสะอาดเสมอจะบรรลุเป้าหมายนั้นซึ่งจากนั้นเขาจะไม่เกิดอีก

"อถ ย อาตมา, ส เสตรวิธฤติเรฆ่า โลกานามสมุภทาย ไนตฺ เสตุมโหราเตร ตโรโต, น ชรา น มฤตยุน ไสโก น สุกฤตฺ, น ทุษฤตฺ ... (C.U.8.4.1)

อาตมุนั้นเป็นสะพาน (เขื่อนดิน) ซึ่งแยกโลกเหล่านี้ออกจากกัน วันและคืนย่อมไม่ข้ามสะพานนี้ไปได้ ความแก่และความตายก็ข้ามไม่ได้ ความโศก กรรมดีและกรรมชั่วก็ข้ามสะพานนี้ไม่ได้

"อานนทํ พุราหฺมณ วิทฺวาน, น พิกเกติ กทาจน ตสฺสโยช เอว ศาริร อาตมา, ยะ ปฺราวสฺย, ตสฺมาทวา เอตสฺमानมโนมยาตฺ อโนโย' นฺตร อาตมา วิทฺวานมยะ ... (T.U.2.4)

ผู้รู้ความสุขแห่งพหุมนุยอมไม่กลัวในกาลไหน ๆ นี่คือนาตมุนที่ประกอบด้วยร่างกายแห่งชีวิตนั้นซึ่งเป็นของชาติก่อน อาตมุนที่ประกอบด้วยความรู้เป็นอาตมุนอีกอันหนึ่งซึ่งแตกต่างจากอาตมุนที่ประกอบไปด้วยใจ (มนส)

"นายมาตมา พลทีเนน ลภโย น จ ปฺรมาทาทตฺปโส วา' ปฺยลึงคาคฺต เอไตรฺปาโยรยตเต ยสฺส วิทฺวาสุตสฺสโยช อาตมา วิสเต พุทฺหม-ธาม (M.U.3.2.4)

อาตมุนนี้ไม่อาจจะบรรลุได้โดยบุคคลผู้ปราศจากกำลัง หรือโดยความประมาท หรือโดยตะบะที่ไร้จุดหมาย แต่บุคคลผู้พยายามด้วยวิถีทางเหล่านี้ ถ้าเขาเป็นผู้รู้ อาตมุนนี้ของเขา ย่อมเข้าไปสู่ที่อยู่ของพหุมนุ

"ยถา นทฺยะ สฺยนทฺมานะ สมฺทเร' สฺตํ คจฺจนฺติ นามรูปะ วิทฺยา, ตถา วิทฺวานนาม-รฺูปาทฺวิมฺกตะ ปฺราตฺปรมฺ ปฺรุษมฺไปติ ทิวฺยมฺ (M.U.3.2.8)

แม้หน้าที่ไหลไปย่อมไม่ปรากฏในมหาสมุทรทั้งนามและรูป ฉันทิ ผู้รู้ ผู้พ้นจากนามและรูป ย่อมเข้าถึงบุรุษผู้สูงสุด ผู้สูงกว่าสิ่งที่สูง ฉันทัน

"... ตปสฺสา ปฺราปฺยเต สฺตฺตวฺม, สฺตฺตวฺวตฺต สมฺปฺราปฺยเต มนะ มนสะ ปฺราปฺยเต ทิ อาตมา, ยมฺ อาปฺตฺวา น นิวรฺตฺตา อิติ (Maitrī 4.3)

... ความดี (สัตตวะ) ย่อมบรรลุได้ด้วยตะบะ จากความดี ความเข้าใจย่อมถูกบรรลุ และจากความเข้าใจ อาตมุนย่อมถูกบรรลุ และบุคคลผู้บรรลุอาตมุนย่อมไม่กลับมาอีก

"พุทฺหมวิทฺวาปโนติ ปรมฺ, ตเทชา' ฤยฺยฺกฺตา, สฺตฺยํ ชฺญานมฺนฺตํ พุทฺหม, โย เวท นิทิตฺ คฺุทฺยา ปรมะ วุโยมฺนุ โส' สฺนฺเต สรวฺวาน กามานฺ สท พุทฺหมณา วิปศฺยฺเจเตติ ... (T.U.2.1)

บุคคลผู้รู้แจ้งพหุมนุ ย่อมบรรลุสิ่งสูงสุด เกี่ยวกับความจริงนี้มีคำประกาศว่า พหุมนุ คือสิ่งที่เป็นจริง (Satyam) คือ ความรู้ (Jñānam) คือสภาวะที่ไม่สิ้นสุด (Anantam) ผู้ใดรู้ว่า

พรหมนุสติดูอยู่ในที่ลับของหัวใจและในสวรรค์ชั้นสูงสุด บุคคลนั้นยอมสวามิภักดิ์สิ่งที่ต้องการทุกอย่างพร้อมกับพรหมนุสเป็นผู้รู้

วิธีปฏิบัติที่จะทำให้บรรลุโมกษะ ตามทรรศนะของอุปนิษัทก็ คือ การกระทำต่าง ๆ (หน้าที่ของมนุษย์) (Karma) การฝึกจิต (โยคะ) ความภักดี (Bhakti) และความรู้แจ้ง (Jñāna) (Jadunath Sinha 1952 : 24) แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือความรู้แจ้ง (ชญาณ) จะอธิบายไปตามลำดับต่อไปนี้

การกระทำต่าง ๆ (Actions) หรือหน้าที่ของบุคคล จะต้องทำโดยความรู้ว่าพระเจ้า (God) แพร่กระจายอยู่ทั่วโลก บุคคลผู้ทำหน้าที่ต่าง ๆ ของตนจะต้องไม่ยึดติดหรือสับสนในหน้าที่เหล่านั้น แต่จะต้องกระทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายตลอดชีวิต อย่างไรก็ตาม การกระทำความผิดต่าง ๆ ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดร์ ผลของกรรมเหล่านั้นก็ไม่ใช่ว่าจะมีอยู่เป็นนิรันดร์ การทำหน้าที่ต่าง ๆ จะนำบุคคลไปสู่สวรรค์ (Heaven) ซึ่งก็ไม่ใช่สิ่งที่ตั้งอยู่ชั่วนิรันดร์ พรหมนุสที่เป็นนิรันดร์ (Eternal Brahman) บุคคลไม่สามารถบรรลุได้โดยการทำหน้าที่ต่าง ๆ ดังนั้น บุคคลผู้รู้แจ้งว่าผลของการกระทำหน้าที่ต่าง ๆ นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไม่เป็นอมตะ จึงปลีกตัวออกมาและแสวงหาความรู้เกี่ยวกับอาตมุนซึ่งเป็นสิ่งนิรันดร์หรือพรหมวิทยา หน้าที่ต่าง ๆ ที่บัญญัติไว้จึงเป็นเหมือนเรือที่โคลงเคลงที่ข้ามมหาสมุทรคือสังสารวัฏ ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัทต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

"กुरुวเนเวท กรฺมาณิ ชีชีวีเชจุตํ สมะ เอวํ ตวํ นานฺยเถโต' สติ น กรฺม
ลipyเต นเร (Íśa 2)

บุคคลควรทำงานเพียงอย่างเดียว (ไม่หวังผลตอบแทน) พร้อมๆ กับต้องการมีชีวิตอยู่ร้อยปี เมื่อท่านทำอย่างนี้ มันไม่มีวิธีอื่นที่กรรมจะไม่ติดตามท่านไป

"ซานามฺยทํ เสวธิตฺยนิตฺยํ, น หฺยธฺรฺวเระ ปฺราปฺยเต ทิ ธฺรฺวํ ตตฺ ตโต มยา
นาจิเกตฺสจฺจิโต' คฺนิรฺนิตฺโยรฺหฺรฺวเระ ปฺราปฺตฺวานสฺมิ นิตฺยम् (Kāṭha 1.2.10)

ข้าพเจ้าย่อมรู้ว่า ทรัพย์สมบัติเป็นสิ่งที่ไม่ถาวร สิ่งที่ต้องการไม่สามารถบรรลุถึงได้ด้วยสิ่งที่ไม่ถาวร เพราะเหตุนั้น ไฟที่ชื่อว่านาจิเกตะได้ถูกวางไว้แล้วโดยข้าพเจ้าและโดยอาศัยวิถีการอันไม่ถาวร ข้าพเจ้าได้บรรลุถึงสิ่งที่เที่ยงแท้ถาวร

"ตฺยเอท กรฺมชิโต โลกะ กุชัยต, เอเวมฺวามฺตฺร ปฺณฺยชิโต โลกะ กุชัยเต,ตฺย
ย อิทาตฺมานมนฺวฺิทย วฺรชฺนตฺยเตตฺสจฺ สตฺยาน กามาน, เตชํ สฺรวेषฺ โลเกหฺวกามจาโร
ภวตฺยถ ย อิทาตฺมานมนฺวฺิทย วฺรชฺนตฺยเตตฺสจฺ สตฺยานกามาน, เตชํ สฺรวेषฺ โลเกหฺวกามจาโร
ภวติ (C.U.8.1.6)

โลกซึ่งได้มาด้วยการทำงาน ย่อมสิ้นไปในโลกนี้ ฉันทิ โลกซึ่งได้มาด้วยความดี

(ที่ได้รับจากการทำการบวงสรวง) ย่อมสิ้นไป ณ ที่นั้น (โลกหน้า) ฉะนั้น บุคคลผู้จากไปโดยไม่พบอาตมณและสิ่งที่น่าปรารถนาที่แท้จริงเหล่านั้น เขาจากไปโดยไม่พบกับอาตมณในโลกนี้ ย่อมเป็นผู้ไม่สามารถจะท่องเที่ยวไปตามใจชอบในโลกทั้งปวง ส่วนผู้จากไปโดยได้พบกับอาตมณและสิ่งที่น่าปรารถนาที่แท้จริงเหล่านั้น เขาเป็นผู้สามารถที่จะท่องเที่ยวไปตามใจชอบในโลกทั้งปวง

"ปลวาทะ เทวเต อทุตตะ ยชฺชรูปา อหฺมฺภาทโศกตมวริ เยสุ กรม เอตฺตเจเรโย
เย'ภินฺนทนต์ มุคฺคา ชรา-มฤตฺยํ เต ปุณเรวาปิยนฺติ (M.U.1.2.7)

เรือแห่งยชฺชรูป (พิธีกรรมบูชาญ) 18 อย่างเหล่านี้ เป็นสิ่งไม่มั่นคง กรรมที่ทำในยชฺชพิธีเหล่านี้ กล่าวกันแล้วว่าต่ำ คนที่ขึ้นชมว่าการกระทำนั้นดีกว่า (การกระทำอย่างอื่น) เป็นคนโง่ ย่อมไปสู่ความแก่และความตายซ้ำแล้วซ้ำอีก

"ปริกฺขุย โลกานํ กรมจิตานํ พุราหฺมโณ นิรุเวทมายานนาสฺตยกฺกุตตะ กฺกุตเตน
ตทวิชฺฌานารณํ ส ครุเมวาทิจฺจุเจตฺต สมิตฺตปาณิสํ โสฺรตฺตริยํ พุราหฺมนิษฺฐมฺ (M.U.1.2.12)

เมื่อพิจารณาโลกทั้งหลายซึ่งได้มาด้วยการงานทั้งหลาย พราหมณ์พึงบรรลุถึงซึ่งความไม่ยึดมั่นถือมั่น โลกนี้ไม่ได้ถูกสร้างขึ้นด้วยสิ่งที่คุณคนกระทำ เพื่อที่จะได้ความรู้นี้เขาควรถือนำเข้าไปหาครูผู้มีความรู้ในพระเวท (Scriptures) และอยู่อย่างมั่นคงในพรหม

"ตสฺไม ส วิทฺวานุปลนฺนาย สมฺยกฺ ปฺรศฺนตฺตจิตฺตตาย สฺมานวิตาย เยนากฺษริ ปุรุชํ
เวท สตฺยํ โปรวาจ ตํ ตตฺตวโต พุราหฺมวิทฺยาม (M.U.1.2.13)

ขอผู้พรหมจงสอนความรู้เรื่องพรหมตามความเป็นจริงแก่บุคคลนั้น ผู้เข้ามาหาแล้วผู้มีใจอันสงบ ผู้ประกอบแล้วด้วยความสงบ ซึ่งด้วยความรู้ันเขาก็จะรู้บุคคลที่ไม่เสื่อมสลายรู้ความจริง

อาจกล่าวได้ว่า การกระทำต่าง ๆ เกิดจากตัณหา (Desires) ความสุขที่เกิดก็เป็นผลมาจากความสมปรารถนา ความสุขที่มีอยู่ในโลก (Earthly happiness) และความสุขในสวรรค์ (Heavenly happiness) แม้จะได้รับการยอมรับว่าเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา แต่ความรู้แจ้งอาตมณเป็นความดีสูงสุด ซึ่งบุคคลจะได้รับก็ต่อเมื่อทำลายหรือดับตัณหาได้แล้ว ดังข้อความที่แสดงไว้ในกฎะอุปนิษัต

"เศฺรยสฺจ เปฺรยสฺจ มนุชฺยเมตฺสฺเตตา สมฺปริตฺตย วิวินกฺติ อีระ เศฺรโย หิ อีโร'ภิ
เปฺรยโส วุณฺณเต, เปฺรโย มนุโท โยค-เกฺษมาทวฺณฺณเต (Kaṭṭha 1.2.2)

สิ่งที่ดีและสิ่งที่น่าพอใจ เข้ามาหาคน ๆ หนึ่ง คนฉลาดพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนเกี่ยวกับสองสิ่งนั้นแล้วแยกแยะ คนฉลาดก็จะเลือกเอาสิ่งที่ดีมากกว่าที่จะเลือกเอาสิ่งที่น่าพอใจ คนโง่เขลาจะเลือกเอาสิ่งที่น่าพอใจเพื่อความสุขทางโลก

"ทูลเมเต วิปริเต วิษุจี, อวิทยา ยา จ วิทุยเตติ ชุณฺดาตา วิทุยาภิปลินํ นจิเกตส์
มฺนเย, น ตฺวา กามา พทโว' โลลปฺนต (Katha 1.2.4)

อภิชยา และ วิชาทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมอยู่ตรงข้ามกันอย่างไกลและยอมนำไปสู่
จุดหมายที่แตกต่างกัน นจิเกตุส เราย่อมเข้าใจท่านผู้ออกได้วิชา เพราะความปรารถนาทั้งหลาย
ย่อมไม่ทำให้ท่านไขว้เขวได้

"ตํ ทุรทฺรํ คณฺมณฺุปรวิญญํ คุหาหิตํ คุหาเรญฺญํ ปุราณํ อธฺยาศฺมโยคาธิกเมน
เทวํ มตฺวา อีโร หรฺชโสเกา ชหาติ (Katha 1.2.12)

เมื่อทราบโดยการทำสมาธิถึงอาตุมนุในตนว่า เทพผู้เป็นปฐมยากที่จะเห็น ช่อนอยู่ลึก
ถูกตั้งไว้ในถ้ำภายในหัวใจ บุคคลผู้ฉลาดย่อมทิ้งทั้งความสุขและความโศก (ทุกข์) ไว้เบื้องหลัง

"... ตมกรตะ ปศุติ วีตโสโก ธาต-ปฺรสาทานมฺหิมานมาตมเน (Katha 1.2.20)

บุคคลผู้ไม่พยายามยอมเห็นซึ่งเขา เป็นผู้ปราศจากความโศก เพราะความสงบใจและ
อารมณ์ทั้งหลาย เขายอมเห็นความยิ่งใหญ่ของอาตมุน

ความเป็นอิสระจากตัณหาข่มให้ความสุขที่แท้จริงและสิ่งที่เป็นสาเหตุของพันธนาการ และการหลุดพ้นก็คือ จิตนั่นเอง (Mind) จิตที่ไม่บริสุทธิ์เป็นสาเหตุของพันธนาการ จิตที่บริสุทธิ์เป็นสาเหตุของการหลุดพ้น จิตถูกทำให้มีมลทินก็เพราะตัณหา เพราะตัณหาก็คือสิ่งที่ไม่บริสุทธิ์ จิตที่เป็นอิสระจากตัณหาก็คือสิ่งที่บริสุทธิ์ จิตที่ติดอยู่กับการเสวยอารมณ์ต่าง ๆ ข่มเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดพันธนาการ จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์เหล่านั้นก็ข่มก่อให้เกิดโมกษะ ดังนั้น ความบริสุทธิ์ของจิต (Purity of Mind) จึงเป็นเครื่องทำลายความดีและความชั่ว ซึ่งเป็นผลของกรรมดีและกรรมชั่ว ดังข้อความที่กล่าวไว้ในไมตรีอุปนิษัทว่า

"... จิตตสฺส หิ ปฺรสาเทน ทนฺติ กรมํ สุภาสุกมํ, ปฺรสนนํตามตฺตมํ สติตฺวา สุขมํ
อวฺยชฺช อศฺนฺตา อิติ (Maitrī 6.20)

เพราะความแจ่มใสแห่งจิต (ความคิด) บุคคลย่อมทำสาธารณ (การกระทำ) ทั้งดี และชั่ว บุคคลเมื่ออยู่ในอาตมภูแล้ว เขาย่อมยินดีกับความสุขอันไม่เสื่อมสลาย

"... จิตตมฺ เหว หิ สํสารมฺ, ตตฺ ปฺรยตฺแทน ไสธเยตฺ ยจฺ จิตฺตสฺ ตนฺ-มโย
ภวติ คฺกุหฺมฺ เอตตฺ สนาตนมฺ, จิตฺตสฺย หิ ปฺรสาเทน หนฺติ กรฺม สฺภาสฺสุมฺ
ปฺรสนฺนาตฺมาตฺมานิ สฺถิตฺวา สฺขมฺ อวฺยมฺ อศฺนฺเต สมาสฺกตฺมฺ ยถา จิตฺตํ ฆนฺโตวฺ วิชฺย-โคจเร
ยฺหิ เหวมฺ พฺรหฺมณฺนิ สฺยาตฺ ตตฺ โโก น มฺจุเยตฺ พนฺธนาตฺ มโน หิ ทฺววิธมฺ ปฺรอกฺตมฺ
ศฺรุตฺ จาสฺกฺตมฺ เหว จ อศฺรุตฺ กามสมฺปฺรกาตฺ ศฺรุตฺ กามวิวฺรชิตฺมฺ ลย-วิกุષฺเป-รหิตมฺ
มนะ กุถฺตฺวา สฺนิสฺจลฺมฺ ยथा ยาทิ อมนีภาวํ ตทา ตตฺปฺรมมฺ ปทมฺ ตวานฺ มโน
นิโรธวฺยํ หนฺติ ยาวตฺ กษยํ คตฺมฺ เอตจฺ ชฺจานํ จ โมกฺษํ จ เสขานเย ครนฺถ-วิสฺตฺราะ

มน เอว มนุษยาณํ การณฺม พนฺธ-โมกฺษโยชะ พนฺธาย วิชาสฺยคิมโมกฺโข นิรวิชยํ
สมฺฤตมฺ (Maitrī 6.34)

... จิตของมนุษย์นั่นเองคือสังสาร (การเวียนว่ายตายเกิด) บุคคลพึงชำระจิตนั้นให้ใส สะอาดด้วยความพยายาม บุคคลคิดสิ่งใด เขาย่อมเป็นเช่นนั้น นี่คือการลึกลับอันนิรันดร์ เพราะความแจ่มใสแห่งจิต (ความคิด) บุคคลย่อมทำลายซึ่งกรรม (การกระทำ) ทั้งความดีและความชั่ว บุคคลเมื่ออยู่ในอาตมณแล้ว เขาย่อมยินดีซึ่งความสุขอันไม่เสื่อมสลาย ถ้าจิตของสัตว์โลกติดอยู่ที่วัตถุเรารมณ์ภายนอก เหมือนกับที่ติดอยู่กับพुरुหมนุ ใครเล่าจะหลุดพ้นจากพันธนาการ มนัส (ใจที่คิด) กล่าวกันว่า มี 2 อย่าง คือที่บริสุทธิ์กับไม่บริสุทธิ์ ที่ไม่บริสุทธิ์ เพราะว่ายอยู่ใกล้ติดกับสิ่งที่ต้องการและที่บริสุทธิ์ เพราะว่าปราศจากสิ่งที่ต้องการ เมื่อถึงสภาวะไม่มีมนัสเพราะทำมนัสที่ไม่มีความกวัดแกว่งแม้แต่น้อยให้สงบนิ่ง นั่นแหละคือภาวะอันสูงสุด (ปรมม ปทม) มนัสพึงถูกควบคุมไว้ในหัวใจจนกว่าจะถึงความสิ้นไป นั่นคือความรู้ นั่นคือความหลุดพ้น สิ่งอื่นทั้งหมดเป็นเพียงการขยายตัวออกไปของเครื่องร้อยรัดที่ผูกมัดพวกเราไว้ในชีวิตนี้... มนสนั่นเองคือต้นเหตุแห่งเครื่องพันธนาการและต้นเหตุสำหรับความหลุดพ้นของมนุษย์ เพราะว่ามันเป็นเครื่องพันธนาการ ถ้ามัน (มนัส) ถูกมัดไว้กับวัตถุ ความเป็นอิสระ (ของมัน) จากวัตถุ นั้นถูกเรียกว่า โมกษะ (ความหลุดพ้น)

อีกประการหนึ่ง การยึดความเป็นตัวเป็นตน (Egoism) ก็เป็นสาเหตุของพันธนาการ ส่วนการที่ไม่ยึดความเป็นตัวเป็นตน (Egolessness) เป็นสาเหตุของโมกษะ ดังนั้น ความเป็นอมตะหรือชีวิตที่เป็นอมตะ (โมกษะ) จึงไม่ใช่สิ่งที่จะบรรลุได้โดยการทำหน้าที่ต่าง ๆ การให้ทรัพย์สินสมบัติหรือการให้กำเนิดลูกหลาน แต่เป็นสภาวะที่จะบรรลุได้โดยการออกบวช (Renunciation-Tyaga) เท่านั้น ดังข้อความที่แสดงไว้ในพุทธทวารณยกะอุปนิษัทว่า

"... ก็ ปุรชยา กริษฺยามะ, เยษํ โน' ยมาตฺมายํ โลก อิติ เต ห สุม
ปุโตรชฌายาสฺย วิตุโตะชฌายาสฺย โลโกชฌายาสฺย วุยุตฺถายาถ ภิกฺษวฺจรฺยํ จรฺนติ ย เหฺยว
ปุโตรชฌา สา วิตุโตะชฌา, ยา วิตุโตะชฌา สา โลโกชฌา อุภา เหฺยเต เอเชณฺ เอว ภวเต
ส เอเช เนติ เนตฺยาตฺมา อคฺคหฺโย น หิ คฺคหฺยเต, อสฺสฺริโย, น หิ สฺสฺริยเต, อสงฺโค น หิ
สฺสฺยเต, อสฺสิโต น วุยฺถเต, น วิชฺยติ (B.U.4.4.22)

พวกเราผู้ได้บรรลุอาตมณ คือ โลกนี้ พวกเราจะทำอะไรด้วยบุตร พวกเขาเมื่ออยู่เหนือความต้องการบุตร ทรัพย์สินสมบัติ โลกย่อมดำเนินชีวิตอย่างภิกษุ (ผู้เที่ยวภิกษาจาร) เพราะว่าการปรารถนาบุตร ก็คือ ทรัพย์สินสมบัติและความปรารถนาทรัพย์สินสมบัติก็คือความปรารถนาที่จะอยู่ในโลกทั้งหลาย แท้จริง ทั้งสองนี้ก็คือความปรารถนานั่นเอง อาตมณ ไม่ใช่สิ่งนี้ ไม่ใช่สิ่งนี้ มันไม่สามารถถูกเข้าใจได้โดยใช้ประสาทสัมผัส เพราะมันไม่ถูกเข้าใจโดยใช้สัมผัส มันไม่

สามารถถูกทำลายได้ เพราะมันไม่ถูกทำลาย มันไม่ติดกับสิ่งใด เพราะไม่มีอะไรจะติดมัน มันไม่ถูกล้ำ มันไม่มีทุกข์ ไม่เจ็บปวด

ดังนั้น บุคคลผู้สละความปรารถนาทุกอย่างได้แล้ว จึงเป็นผู้ไม่มีความปรารถนา (Akāma) และเป็นผู้มีความปรารถนาเต็มเปี่ยมแล้ว (Āptakāma) บุคคลใดก็ตามเมื่อความปรารถนาน้อยลงและมุ่งไปสู่ อตฺตมน (Ātmakāma) ก็ย่อมเป็นบุคคลผู้มีความปรารถนาเต็มเปี่ยมเหมือนกัน

การดับสูญของความปรารถนาบุตร ความปรารถนาสมบัติและความปรารถนาจะอยู่ในโลก จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการรู้แจ้งอาตฺมมน ดังข้อความที่แสดงไว้ในพฤตทวารณกะอุปนิษัฏว่า

"... ปุโตรุชฌายาศจ วิตุโธชฌายาศจ โลโกชฌายาศจ วุยุตฺถายถ ภิกฺขุจรยํ จรณติ ยา เทยว ปุโตรุชฌา สา วิตุโธชฌา ยา วิตุโธชฌา สา โลโกชฌา, อุภา เทยเต เอชณเอน ภาวเต, ตสฺมาพุทฺธาหฺมณะ, ปณฺทิตยํ นิรวิทย พาลุเณ ติษฐาสเต, พาลุยํ จ ปณฺทิตยํ นิรวิทยาถ มุนิ, อเมานํ จ เมานํ จ นิรวิทยาถ พุทฺธาหฺมณะ (B.U.3.5.1)

... เมื่อขณะความต้องการบุตร ทรัพย์สมบัติ โลก ย่อมเป็นอยู่อย่างภิกษุ ความต้องการบุตรก็คือความต้องการทรัพย์สมบัติ ความต้องการทรัพย์สมบัติก็คือความต้องการที่จะเป็นอยู่ การเป็นอยู่ในโลก เพราะทั้งสองอย่างเหล่านั้นก็เป็นเพียงความต้องการเท่านั้น เพราะฉะนั้นพราหมณ์ หลังจากรู้แจ้งความเป็นบัณฑิตแล้ว (ได้ศึกษาแล้ว) พึงปรารถนาเพื่อจะเป็นอยู่อย่างเด็ก เมื่อเขาได้รู้ความเป็นเด็กและความเป็นบัณฑิต เขาย่อมเป็นมุนี (ผู้สงบเงียบ) เมื่อได้รู้ถึงความเป็นผู้นิ่งเงียบและความไม่เงียบ เขาย่อมกลายเป็นพราหมณ์ (ผู้รู้แจ้งพราหมณ์)

การฝึกร่างกายและจิตใจ รวมทั้งการปฏิบัติโยคะ เป็นวิธีการที่จะทำให้จิตบริสุทธิ์ และทำให้จิตพร้อมที่จะได้รับความรู้แจ้งอาตฺมมน การบำเพ็ญตบะ (Penance) จะทำให้จิตบริสุทธิ์ได้ การควบคุมอารมณ์ (Sama/Sense-Control) การข่มใจ (Dama) การถอนการรับรู้สิ่งต่าง ๆ (Separate) การอดทนต่อความลำบากกาย (Titikṣa) และการเข้าสมาธิ (Samādhi) ทั้งหมดนี้เป็นสิ่งจำเป็นอันดับแรกของการรู้แจ้งอาตฺมมนภายในชีวิตอาตฺมมนของตน ดังข้อความที่แสดงไว้ในพฤตทวารณกะอุปนิษัฏว่า

"อิติ ตสฺมาเทว-วิจฺจานโต ทานุต อุปฺรตฺสฺติติกุหะ สมาธิโต ภูตฺวาตฺมมนเวยวตฺมานํ ปศฺยติ, สรวฺมาตฺมานํ ปศฺยติ ... (B.U.4.4.23)

ดังนั้น บุคคลผู้รู้มัน (อาตฺมมน) ว่าเป็นผู้สงบ ควบคุมตนเอง ไม่ยินดีต่อสิ่งใด ๆ มีความอดกลั้น มีใจเป็นสมาธิ ย่อมเห็นอาตฺมมนในอาตฺมมนของตัวเอง ย่อมเห็นอาตฺมมนที่มีอยู่ในทุกสิ่งทุกอย่าง ...

วิธีปฏิบัติที่จะเข้าถึงโมกษะอีกประการหนึ่ง ก็คือ การจงรักภักดีต่อพระเจ้า อาตมณฺเ
ไม่สามารถจะบรรลุได้โดยการสอนหรือการศึกษาพระเวท แต่สามารถบรรลุได้โดยบุคคลผู้
ที่อาตมณฺเเลือก และโดยบุคคลผู้ที่อาตมณฺเแสดงธรรมชาติที่แท้จริงของอาตมณฺเแก่เขา รวมทั้ง
บุคคลผู้ปราศจากความยึดมั่น และรู้แจ้งถึงชัยชนะของอาตมณฺเหรือพระเจ้า (Lord) โดยความ
กรุณาของพระเจ้า บุคคลนั้นย่อมบรรลุโมกษะได้ ดังข้อความที่แสดงไว้ในอุปนิษัตต่อไปนี้

"นายมาตมา ปรวจนเณ ลภโย น เมธยา, น พพุนา ศรุเตน ยเมโวช วฤณเต
เตน ลภยสุ ตสุโยช อาตมา วิวฤณเต ตบฺรู สุวาม (Kaṭha 1.2.23/M.U.3.2.3)

อาตมณฺเนี้ไม่สามารถจะบรรลุได้ด้วยการสั่งสอน ด้วยความรู้ (ระดับโลก) หรือแม้แต
ด้วยการได้ยินได้ฟังมาก อาตมณฺเยอมถึงแก่บุคคลผู้ที่อาตมณฺเเลือกเท่านั้น อาตมณฺเยอมเปิดเผยตัว
เองบุคคลเช่นนั้น

"นายมาตมา พลทีเนน ลภโย น จ ปรมาทตตปโส วา' ปยลิจคตุ เอโตรูปา-
โยรยตเต ยสตุ วิทวัสตสุโยช อาตมา วิสเต พุรหมธาม (M.U.3.2.4)

อาตมณฺเนี้ไม่สามารถจะบรรลุได้โดยบุคคลผู้ปราศจากกำลังหรือโดยความประมาทหรือ
โดยตะบะที่ไร้จุดหมาย แต่บุคคลผู้พยายามด้วยวิถีทางเหล่านี้ ถ้าเขาเป็นผู้รู้อาตมณฺเนี้ยอมเข้าไปสู่
ที่อยู่ของพุรหมณฺเ

พระเจ้ายอมปรากฏตัวบุคคลผู้มีความภักดีสูงสุดและสติมั่นในบุคคลนั้น การรู้แจ้ง
พุรหมณฺเไม่สามารถที่จะบรรลุได้หากปราศจากความภักดี ดังข้อความที่แสดงไว้ในสเวตาสวตระ
อุปนิษัตวา

"โย พุรหมณฺเ วิทวาทิ ปรวม, โย โว เวทาศุ จ ปรทีโณติ ตสุไม ตํ ห
เทวม อาตม-พุทธิปรกาศม มนุญษุโร โว สรณม อหม ปรปทุเย (S.U.6.18)

พระเจ้าพระองค์ใด ผู้สร้างพรหมซึ่งเกิดก่อนและพระเจ้าองค์ใด ผู้ประกาศพระเวท
แก่พรหมานั้น ข้าพเจ้าผู้ประสงค์ความหลุดพ้น ขอถึงพระเจ้าพระองค์นั้นผู้รู้เรื่องโดยความรู้
ของตนเองว่าเป็นสรณะ

"ยสฺย เทเว ปรา ภฤติรุ ยดา เทวา ตตา คุเร, ตสุโยเต กธิตา หิ อรุธะ,
ปรกาศนเต มหาตมณะ, ปรกาศนเต มหาตมณะ (S.U.6.23)

เรื่องทั้งหลายเหล่านี้ (ความลึกซึ้งสูงสุดในเวทानตะ/ความรู้เกี่ยวกับพุรหมณฺเ) ซึ่งได้
ประกาศแล้วนั้น ย่อมปรากฏชัดเจนแก่บุคคลที่มีใจสูง ผู้มีความภักดีสูงสุดต่อพระเจ้าและต่อครู
เหมือนที่ภักดีต่อพระเจ้า ไซ้เรื่องเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดเจนแก่บุคคลผู้มีใจสูง

ประการสุดท้ายของวิธีการปฏิบัติที่จะบรรลุโมกษะ ก็คือ ความรู้แจ้ง (Knowledge/Prajñā) และถือว่าเป็นวิธีการที่สำคัญที่สุด บุคคลผู้รู้พुरुหมนุ ก็ย่อมบรรลุจุดหมายสูงสุด บุคคลผู้รู้พुरुหมนุย่อมเป็นพुरुหมนุ ดังข้อความที่กล่าวไว้ในอุปนิษัทต่อไปนี้

"พुरुหมวิทปาโนติ ปรม ... (T.U.2.1)

บุคคลผู้รู้พुरुหมนุ ย่อมบรรลุสิ่งสูงสุด ...

"ส โย ห วั ตตปรมิ พुरुหม เวท พुरुโหมว ภวติ (M.U.3.2.9)

แท้จริง บุคคลผู้รู้พुरुหมนุสูงสุด ย่อมเป็นพुरुหมนุ

เพราะสมการที่ว่า พुरुหมนุคืออาตมณฺ ดังนั้น อาตมณฺจึงควรถูกเห็น ได้ยิน คำนึงถึง พงถึง เพราะอาตมณฺเป็นสิ่งที่เป็นที่รักสูงสุดของทุกสิ่ง และเพราะการรู้จักอาตมณฺนั้นจักรวาลทั้งหมดก็จะถูกรู้ไปด้วย บุคคลจึงควรที่จะพึงถึงอาตมณฺ ควรสวดอ้อนวอนต่ออาตมณฺโดยการรู้ อาตมณฺเท่านั้น สรรพสัตว์ย่อมเป็นอมตะ ดังข้อความว่า

"ยทิท วา อปุยนวมนุทตปุณฺยํ กรุม กโรติ, ตทฐาสฺยานุตตะ กุชียต เอว อาตฺมานเมว โลกมุปาสตีต ส ย อาตฺมานเมว โลกมุปาสุเต น ทาสฺย กรุม กุชียเต อสมาทุชฺเฌวาทฺมโน ยทุชฺคกามยเต ตตตตตฺสฤชเต (B.U.1.4.15)

ถ้าหาก บุคคลกระทำการงานที่ยิ่งใหญ่และเป็นบุญกุศล แต่ว่าเขาไม่รู้สิ่งนี้ (อาตมณฺ) การงานนั้นของเขาจะไม่ถูกใช้หมดในที่สุด บุคคลควรทำสมาธิถึงอาตมณฺอย่างเดียวเท่านั้นว่าเป็นโลกของเขา บุคคลผู้ทำสมาธิถึงอาตมณฺเพียงอย่างเดียวว่าเป็นโลกของตน ย่อมไม่ถูกใช้หมด เพราะว่า เขาย่อมสร้างสรรค์อะไรก็ตามที่เขาต้องการจากอาตมณฺนั้น

"อาตฺมา ว อเร ทฺรชฺฏวฺชะ โสฺรตฺวโย มนฺตฺวโย นิทฺธฺยาสิตฺวโย, โมนฺตฺเรยิ อาตฺมโน วา อเร ทฺรศฺเนน ศฺรวณฺเนน มตฺยา วิชฺฌาเนเนหิ สฺรวํ วิทิตฺม (B.U.2.4.5/4.5.6)

ดูก่อนโมเตรียี แท้จริงแล้ว อาตมณฺควรจะถูกเห็น ควรจะถูกได้ยิน ควรจะถูกเข้าใจ และควรจะถูกคิดคำนึงถึง เพราะการเห็น การได้ยิน การคิดคำนึงถึง และการเข้าใจอาตมณฺนั้น ทุกสิ่งทุกอย่างเหล่านี้ก็จะถูกรู้ไปด้วย

ในฉานโทคยอุปนิษัทก็กล่าวไว้ว่า บุคคลผู้อาศัยอยู่ในพुरुหมนุอย่างแจ่มแจ้ง ย่อมบรรลุความเป็นอมตะ

"... พुरुหมสฺสโถ' มฤตฺตวเมติ (C.U.2.23.1)

บุคคลผู้ตั้งมั่นในพुरुหมนุย่อมบรรลุความเป็นอมตะ

ดังนั้น อาตมณฺจึงไม่ใช่สิ่งที่จะรู้ได้โดยอาศัยความรู้สึก ทั้งไม่สามารถรู้ได้โดยเหตุผล ไม่ใช่จะรู้ได้โดยการคิด แต่เป็นสิ่งที่จะรู้ได้โดยความรู้แจ้งภายใน (Prajñā) ซึ่งอยู่เหนือเหตุผล (Vijñāna) ความรู้แจ้งภายในหรือปรัชญานั้น บุคคลจะบรรลุได้ก็โดยการเว้นจากการ

ทำบาปต่าง ๆ ควบคุมอินทรีย์ ทำจิตให้เป็นสมาธิและงดเว้นจากความปรารถนาทุกประการอินทรีย์ทั้งหลายจะตกอยู่ใต้อำนาจ (อยู่ใต้บัญชา) ของจิต (Manas) จิตตกอยู่ใต้บัญชาของความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัส (พุทธิ) และพุทธิตกอยู่ใต้บัญชาของอาตมณ

เมื่อจิตมุ่งต่ออาตมณและเป็นอย่างเดียวกันกับอาตมณแล้ว มัน (จิต) ก็ารู้แจ้งตัวมันเอง อาตมณยอมปรากฏตัวต่อบุคคลผู้มีจิตบริสุทธิ์ เพราะอาตมณเป็นสิ่งที่จะถูกรู้แจ้งได้ ความรู้อันบริสุทธิ์ (Visuddha Jñāna) และความบริบูรณ์ (Samyagjñāna) เมื่อจิตถูกฟอกสะอาดปราศจากความทุกข์ ความยึดติดต่ออารมณ์และความปรารถนาต่าง ๆ กล่าวคือเมื่อจิตเป็นอิสระจากตัณหาทุกอย่างบุคคลผู้งดเว้นจากความปรารถนาเพ่งจิตของตน ไปสู่พรหมณและพอใจกับความรู้สูงสุด บุคคลนั้นยอมเข้าไปในพรหมณ

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า การแยกแยะเห็นความแตกต่างระหว่างความสุขทั่ว ๆ ไป ที่มีในโลก (Preyas) และความดีสูงสุด (Śreyas) การออกจากวัตถุกาม การสันตติหาและความบริสุทธิ์ของจิตจะเป็นตัวนำไปสู่โมกษะ